

Szálloda gyermekkor

Írta: **Gidron Mordechai Henrik**

*Önéletrajz és emlékezés a Grünwald/Gidron
és Blum családokról az 1935-1990 években*

Hotel Esplanade *

---

* A Hotel Esplanade fényképe az 1930-as évekből adódik. A kép megjelent a „Budai Polgár” című hetilapban 2005-ben Adamkó Péter úr képgyűjteményéből és szíves engedelmével.

Hálás köszönet a segítségért

B.E. mérnök úrnak, Budapest, aki a magyar nyelvű korrigálást önkéntesen magára vállalta és a szöveg tartalmát tanácsaival gazdagította.

Frau Roswitha Gronich, Berlin, aki a német nyelvű fordítást önkéntesen magára vállalta és rábeszélte elmondani....

Prof. Erhard Roy Wiehn, a konstanzi universita tanárja, aki a történelmi végszó szerkesztője és a német nyelvű könyv kiadója.

Tel Aviv, 2008.

**A Holocaustban megsemmisített
Édesanyám és családom emlékére**

**Szeretett családomnak:
Feleségem Eszter,
A Gyermekeink Rafi és Drorit
És az unokák: Julian, Lior. Roni, Hádár**

„Minden egyes megörökített Holocaust történet jelentősége az,
hogy egy történettel kevesebb merül a felejtés kódéba.”

(Prof. Erhard Roy Wiehn)

(*) Szeretett Apámnak,

Hatvan év építő tevékenysége sem tompította el tragikus emlékeit egy rettegés árnyékában töltött évnek –

Ez az én gyermek-világom formálója is...

Ideiglenes gyermekkorod mint egy... „szálloda gyermekkor”. – De nekem már meghitt otthon adatott...

Összeomlott világod és elmulasztott tanulmányok – Engem magas végzettségre ösztönöztek...

Félelmedből, rettegésedből és megalázottságodból – Én bátorságot és távlatokat merítettem...

A halálok mindennapja – Engem az életre köteleznek...

Szeretettel

Rafi

Szeretett Apámnak! (*)

Mindig tudtam, hogy nekiünk egy határtalanul odaadó és érzékeny apánk van. E sorok a Te rendkívüli képességeidet nem tudják igazából visszaadni, de az én szememben úgy mint ember és mint apa még nagyobb lettél.

Minden felmerült nehézséget legyőztél és anyával együtt egy meleg, szerető családot alapítottatok, minket tanítottatok. Az önállóságra nevelés, az irányítás és érzékenység végigkíséri életünket, és ez tiszteletre méltat.

A holokauszti visszaemlékezéseidet többször hallottam. Most olvasva ezeket, csodálattal tölt el, hogy milyen nagyszerűen tudtad felidézni és megírni az átélt borzalmakat.

Nagyon nagyra értékelem őszinte beszámolásodat, ezen kívül nagyon fontosnak tartom, hogy családunk és a jövő generáció is ismerje a múltat.

Sok szeretettel

Lányod, Dorit

(*) Héberből szabadon fordítva

TARTALOM

Előszó

Vissza a gyermekkor kapujába

Apám
Édesanyám
Szálloda
A jelek
Iskola
Költözések
Összeomlás

Holocaust

Gettó
Hova érkeztünk?
Munkába
Egyedül
Muselmann
A remény...

A felszabadulás után...

Exbergben
A Találkozás...
Budapest

Alija

Család
„Arany”-os történet
Rafi és Drorit
Visszatekintés...

Epilógus

Képek

Történelmi háttér:

A Holokaust Magyarországon
Írta: Professzor Erhardt Roy Wiehn

Előszó

A kilencvenes évek elején 55-60 éves koromban megkezdődött fokozatos nyugdíjazásomnak fázisa. Tudatában voltam, hogy életem új periódusában sok szabad idővel fogok rendelkezni és gondoskodnom kell „hobby” elfoglaltságról.

Ezzel párhuzamosan úgy éreztem, hogy meg kell írni családunk élettörténetét, gondolva, hogy éveink nem sablonos mederben folytak, és talán Gyermekeink és Unokáink szeretnék majd megismerni, az elődeik múltját?

Az írás, a múlt visszaforgatása, nemcsak erős lelki megrázkódtatást okozott, hanem sokban emlékeim revidiálását és kikristályosodását szülte és némileg újraformálta világnézetemet, véleményemet!

Az emlékek és viszonyom megboldogult Apámmal... a negatívumok – sokban hibáztattam abban, hogy Miskolcra költöztünk a legvésebb időben.

Hogy a háború után egy olyan asszonnyal kötött házasságot, aki totális ellentéte volt az Édesanyámnak és részben hibáztatom azzal, hogy a háború után nem sikerült meleg bizalmas viszonyt kialakulni kettőnk között soha többé.

De mélyen pozitív emlékeket örök apám emberi helytállásáról, nemes viselkedéséről a Gettóban, és a lágerekben. Elismerem bátorságát és idős kora ellenére kitartó törekvését, hogy beilleszkedjen az új környezetbe Izraelben.

Apám és családunk Odisseája sokkal kiegyensúlyozottabb megítélésre vezetett az írás folyamán!

Kemény tapasztalataim és bírálatom a lágerokban történekről, a kapók collaborálása és az emberek embertelenségének visszapergetése az írás hatása alatt talán egy kissé megnyihültek, eltompultak.

A cionista ifjúsági mozgalom periódusa, az *Alija*, a beilleszkedés feszültségei, az írás hatása alatt, sok új gondolatot szült meglátásomban.

Visszatekintésem a hosszú, nehéz és igen lassan előrehaladó közös küzdelmünkre Esztivel az „új hazában”, minden alap, tudás, élettapasztalat és család nélkül, revízió alá került az írás idejében és szinte megújult konklúziókra vezetett.

Ez az élettörténet a családunk tagjai számára készült, eredetije héber nyelven íródott. Német és héber nyelven már megjelent.

Edit, szeretett unokanővérem, kérésére és többek ajánlatára megpróbálkozok a magyar nyelvű fordításával – megírásával is.

Az anyag igaz történetet tükröz, legalábbis az én igazságomat. Remélem hogy a tartalom nem túl patetikus és nem túl unalmas.

Tudatában vagyok helyesírási, nyelvi és stilisztikai fogyatékommal, de aki óhajtja megismerni ezt a történetet, annak ez iránt megértéssel kell lennie.

Tel Aviv, 2008.

Vissza a gyermekkor kapujába

Hatvanöt évvel ezelőtt léptem ki szüleimmel utoljára az Esplanade szálloda kapuján. Kiköltöztettek gyermekkorom világából. Csekély ingó holmink, ami volt, könnyedén felfértek egy kis nyitott szállító kocsiba. Én akkor tíz éves gyerek, 1942 nyarán emlékszem, hogy minden nagyon sürgősen bonyolódott, nehogy bajba kerüljünk a rendőrséggel, mert az épületet kiigényelte a magyar fasiszta karhatalom az akkori antiszemita törvények értelmében, mivel hogy a szálloda „zsidó tulajdon” volt.

A hosszú évtizedek nem mosták el a környék emlékeit kívülről... a Margitkert, a Lukács és a Császárszoda... majdnem semmit nem változott.

Első visszalátogatásom alkalmával, erőt vettem vegyes érzelmeimen és bementem a volt szállodába. – Az épület kórházzá alakult, de belül szinte ugyanolyan maradt. A régi vasajtós lift éppoly lassú, mint azelőtt.

Elhatározom, hogy „felszaladok” gyalog... mint régen gyerekkoromban... az ötödik emeletre. Teljes biztonsággal emlékszem és tudom, hogy miután felértem – **fordulás előbb jobbra, aztán balra és ismét jobbra, ott a folyosó végén találok az 507-es szoba ajtaját...** Ebben a szobában laktunk.

Csodálkozásomra magasabbnak tűnt a szoba ajtaja, mint ahogy megőrződött az emlékezetemben, pedig amikor az ember visszatér a múltba, rendszerint eltörpül a valóság...

Egy fehérköpenyes ápolónő állja utamat és kérdezi: kit keres?

„Nincs már nekem itt senkit sem keresni, én csak az emlékeimet próbálom megtalálni” – válaszoltam csendesen. Látszott rajta, nem értett meg.

Talán, mert dolga volt, nem hagyta feltartani magát ettől a kissé furcsa, idegenes kiejtéssel beszélő embertől, megfordult és szó nélkül elsietett. Ott maradtam, és nem mertem benyitni a szobába.

1985-ben engedtek be először, mint izraeli állampolgárt Magyarországra. Első utam Miskolcra vezetett, ahol édesapám családja lakott 1944-ig, de a nagyapám sírján kívül ott már semmit nem találtam. Emlékeztem rá, apai nagyapám az avasi zsidótemetőben lett eltemetve, mert szerencséjére még 1942-ben természetes módon halt meg. Megtaláltam az elhanyagolt sírt. Csendben megkönnyeztem az emléket, aztán a Kazinczy utcába mentem, és benéztem a nagy zsidótemplomba, majd a Fő utca ismert házai között haladtam tovább. Pontosan felismertem apám testvérei volt üzletének a helyét és a ház helyét, ahol nagyszüleim laktak. Aztán meg-megállva az ismert szép emlékü városban, melyhez gonosz megsemmisítésünk traumája fűz, ismét átéreztem magamba mélyülten a holokauszt totális jelentőségét.

Még egy kis forgolódás, miközben a „semmit” keresem az immár idegenné vált városban és elegendő lett. Felültem a legkorábban induló vonatra, hogy minél hamarabb magam mögött tudjam ezt a számomra átkozott helyet.

Apám

Apai ágon a családuk Máramaros-szigetről származik (ma Románia). Apám 1899-ben született, de a huszadik század elején a család Miskolcra költözött, négy öccse már itt született. Apai nagyszüleim, Grünwald Róza és Herman „nyugat felé orientálódva” hagyták el a keleti Máramarost és a „nyugati” Miskolcon keresték új lakóhelyüket. A XIX. század második felében számos zsidó család törekedett nyugat felé az Osztrák-Magyar Monarchia területére, ahol a törvény által biztosított jogok a zsidók számára is lehetővé tették a letelepedést és a polgári megélhetés kibontakozását. Az első világháború végén azonban felbomlott a Monarchia és a nemrég keletről érkezett és Magyarországon letelepedett zsidókat fokozatosan megfosztották polgári jogaiktól. Ez a politikai és jogi fordulat érintette a Grünwald nagypapámat és édesapámat is.

A Grünwald nagypapára jól emlékszem, de mai eszemmel visszagondolva tulajdonképpen nem volt közeli a kapcsolatunk. Az akkori gyermek szemével ő egy öreg, mozgékony, vallásos ember volt, arcán kis szakállt viselt, és mindig sötét öltönyben járt. Minden reggel és este ment a közeli imaházba, és otthon, evés előtt és után, alvás előtt és még a WC után is folyton imádkozott. Ha akármilyen rendellenességet tapasztalt a kóser vallási törvényekkel szemben, nagyon haragudott. De az effajta dolgokon kívül nem emlékszem, hogy bármi másról beszélt volna. A maga zárkózott, vallásos világában élt. – Emlékeim szerint volt mégis egy alkalom, amikor leült velem, és néhány kis dobozt, melyeket madzaggal összekötözött, kis játékvonattá változtatott számomra. – Azt hiszem, szívében neheztelt a már felnőtt fiaira, amiért nem követték őt, nem lettek vallásos emberek. Apám mind a négy öccse vidám, jómódú legényéletet élt, amiről tudott az egész város és természetesen beszéltek is róla az emberek. De ez a négy fiú igen szépen és tisztelettudóan ellátta idős szüleit, akiknek így öregségükre semmilyen anyagi gondjuk nem volt, még állandóan „bentlakó segítséget” is alkalmaztak a házi munkához. Ilyen körülmények között nem volt egyszerű az öreg papának nyíltan kimutatni a haragját fiai életmódja miatt.

Grünwald Nagypapa Miskolcon az avasi zsidótemetőben nyugszik. A sírkőfelirat szerint született 1869-ben, elhunyt 1942-ben. Ő még természetes halálban, végelgyengülésben fejezte be életét.

Apám családja – az édesanyám családjára jellemző összevisszasággal ellentétben – szervezettebbnek és komolyabbnak tűnt gyermekkoromban. A Grünwald családban öt fiúgyermek nőtt fel, apám, Ede, és négy öccse, Imre, Bandi, Márton és Jóska. Volt apámnak még egy féltestvér bátyja apai részről, aki az első világháború után az Egyesült Államokba vándorolt, de sajnos nem találta meg ott sem a keresett és remélt „Amerikát”.

Édesapám négy öccse különböző szakmákat tanult az alapfokú iskola elvégzése után, de kis idő múltán az órás szakmára képezték át magukat, ami jövedelmezőbb mesterségnek bizonyult. Apám volt a kivétel, mert ő gimnáziumban tanult, érettségizett, majd a fővárosba költözött és feleségül vette édesanyámat, Fancsit. Fanni volt a soproni tízgyermekes Blum család legfiatalabb leánya. Blumék Burgenlandból származtak, német nyelvű osztrák-zsidó kultúrájú család voltak.

A Grünwald családot más „kódok” jellemezték mint a Blum családot.

Blumék felvilágosult, színes világszemléletű emberek voltak a közeli Bécs kulturális és nyelvi hatása következtében. Életvidámság, humor és találékonyság jellemezte őket. Apám keletről származó családját gyermekkoromban én sokkal komolyabbnak és megfontoltabbnak láttam. Grünwaldéknál fontos volt, hogy minden szinte tragikus pontossággal legyen végrehajtva. Ők mindig kínos egyszerűséggel és precizitással viszonyultak az élethez

A két Grünwald nagybácsimnak, Imrének és Bandinak Miskolcon volt óra-ékszer üzlete a Fő utcában, míg a legfiatalabb Jóskának Pesten volt órás üzlete az Új-Lipótvárosban, a volt Csáky utcában. Márton nagybátyám, szintén apám testvére, tisztviselőként dolgozott egy vidéki kisvárosban, de 1940-ben a zsidótörvények miatt kitették a munkahelyéről, és visszament szülővárosába Miskolcra, ahol a két öccse üzletében segédkezett.

1942-ben a négy Grünwald nagybácsim behívót kapott munkaszolgálatra és az orosz frontra vezényelték őket. Imre akkor már nős volt, egy kéthónapos kislány apja. Behívásával megszakadt számára a rövid boldog apaság és az élet.

Az első hetekben a bevonulás után még érkeztek levelek a négy fivértől, aztán lassan megszűntek az életjelek tőlük. Később az orosz invázió után a Don folyam kanyarában, mikor a második magyar hadsereg felmorzsolódott, nekik is nyomuk veszett a legtöbb zsidó munkaszolgálatossal együtt, kik ezrével pusztultak ott el kiéhezve, téli ruházat nélkül az ukrainai télben. Tudott tény, hogy még az orosz nagytámadás előtt halálra kínozták és verték és meg-alázták a magyar tisztek és a keretlegénység a zsidó munkaszolgálatosokat.

Édesanyám

A Lukács fürdővel szemben az Esplanade szálloda a harmincas években anyám fivéreinek a tulajdona volt. Első gyermekkori emlékeim – a „mindennek a kezdete” – ehhez az épülethez, édesanyám családjához, nagybácsikhoz, nagynénikhez nyúlnak vissza, akikre jól emlékszem. Anyámra, akit Fancsinak becéztek a családban, nem emlékszem elég élesen, legalább is nem úgy, ahogyan azt szeretném. Tragikus, hogy lelki szemeimmel csak igen halványan vagyok képes felidézni őt magam elé, mert emlékeim Vele szemben eltompultak.

Talán korai elvesztésének fájdalma gyermekkoromban homályosította el az emlékét, szinte kitörölte mondásait, hangjának színezetét, egész egyéniségét.

Sopronban, az osztrák-magyar határvárosban született, a Burgenlandból átköltözött tízgyermekes, vallásos Blum-családban 1898-ban és itt is nőtt fel. Vallásosságuk ellenére felvilágosult, modern családként éltek. A zsidó valláskultúra mellett az osztrák-magyar kultúrkörhöz tartoztak. Heinrich, a Blum-nagypapa, a Burgenlandhoz sorolt Kismartonban született, és Sopronban volt borkereskedése. A Blum-nagymama, Léderer Karolin a burgenlandi Lackenbachban született. Az öt fiúgyermek – Frigyes, Zsiga, Simi, Albert és Lipót – az öt leány – Szidi, Chani, Gizi, Mici és Fancsi, az édesanyám. Tudomásom szerint az öt fivér közül Lipót kivételével a többiek iskolázottak voltak, sőt, egyetemi hallgató is volt közöttük. Az első világháborúban a K.u.K. hadseregben szolgáltak, volt közöttük, aki tiszti rendfokozatban. Az öt lánytestvér viszont az akkor hivatalosan elfogadott 6-8 elemi osztályt végezte csak el.

Édesanyám alacsony termetű szemüveges asszony volt, Arca sokszor feszültséget, idegességet tükrözött, aminek okozója talán a bizonytalanság, a kiábrándultság és elégedetlenség lehetett. A ködös távlatból úgy vélem, hogy háborgó lelki életével nem árasztotta el a környezetét, érzelmeit inkább magába fojtotta. Megalkuvó, beletörődő természete volt, engem szüntelen aggodalommal kísért, vigyázott rám, egyetlen gyermekére.

Mi váltotta ki az aggodalmait kis családjunkban?

Az egyik alapvető ok apám alacsony keresetére vezethető vissza, ami nem tette lehetővé, hogy saját lakást béreljünk. Be kellett érünk egy szűk szállodai szobával, amit anyám fiverei, a Blum-testvérek segítségével tett számunkra lehetővé.

Mai élettapasztalatommal visszatekintve, az édesanyám feszültségének másik oka a lényeges mentális különbség és diszharmónia, mely édesanyám Blum családja és apám Grünwald családja között mutatkozott, és neki e két világ között kellett egyensúlyt találnia.

Ezt a jelentős mentális különbséget a két család között kisgyermekként is érzékelttem, számos megjegyzésből, melyeket ugyan „félfüllel” hallottam, de sok mindent megértettem belőlük.

A Blum családra az Osztrák eredetű humoros életfelfogás és lazaság volt inkább jellemző, ahogyan ők az élet eseményeit kezelték. A Blum nagynénik és nagybácsik modernebbek, kissé bohém jelleműek voltak, míg a Grünwald nagybácsik – lévén, hogy anyagilag és társadalmilag is nehezebben tornázták fel magukat a jobb létformák felé – óvatosabban és talán realisabban viszonyultak a világhoz, különösebb életvidámság nélkül.

Az Esplanadéban, a Blum-testvérek körében én az elkényeztetett legfiatalabb unokaöcs priviligiumait élveztem. Ennek ellenére inkább a Grünwald nagybácsikhoz vonzódtam, akik – természetüknél fogva – több komolysággal kezeltek, és ez nekem, mint kisgyerekeknek erősen imponált.

A Blumék körében szeretettel becéztek engem, néha hecceltek is, kicsit bosszantottak, a 4-6 éves személyiségemet bizony nem vették eléggé komolyan. Sokszor éreztem, hogy apám a tőlük elütő természete miatt nem volt elfogadott a „nyugati” Blum család körében és ezért Ő kicsit idegennek lett kezelve, lehet mondani, hogy „le lett kezelve” anyám családjában. – Emlékszem, hogy magamban sajnáltam apámat és ez az érzelmi háttér titokban bántott és befolyásolt is abban, hogy mint kisgyerek, a Grünwaldék felé húzzon jobban a szívem.

Szálloda

A hatemeletes Esplanade szálloda a Blum fivérek tulajdona volt, talán csak részben, talán csak a legidősebb Fritz bácsié, nem tudom pontosan – talán ők sem tudták pontosan. Frigyes gépészmérnök volt, és a két háború közötti időben lett gazdag, miután egy automata fegyvertalálmányt értékesített. Találmányát a németek vették meg a huszas években, Berlinben. A szállodában Frigyes bácsi volt a vezérigazgató, de a mindennapi irányításban Adél, a felesége volt a domináns személyiség. A három Blum testvér, Ali, Simi, és Lipót, bár vezető pozícióban voltak, de – amennyire visszaemlékszem – nem sokat strapálták magukat a szállodai munkában. Jó kedélyű, kissé bohém emberek lévén azt se lehetett pontosan tudni, kinek mi lett volna a feladata a vezetésben.

Volt a földszinten egy nagy tárgyalóterem, ahova néha csintalanul belopakodtam, és belefúrva magam egy bőrfotel biztonságot nyújtó mélyébe, onnan füleltem, figyeltem a tárgyalás menetét. A tárgyalásokat többnyire rendtelenség és erőteljes kiabálások jellemezték, németül, soproni tájszólásban. A viták lényegét gyerekfejjel természetesen nem érthettem, annyi azonban világos volt a számomra, hogy a szálloda irányítása, szervezése körül zajlott a veszekedés. A heves szócsaták dacára érzékelhető volt egy bizonyos naiv „Gemütlichkeit” (kedélyesség), különösen, amikor egyik vagy másik nagybácsim egy-egy huncut mosolyra méltatta személyemet, majd – mintha mi sem történt volna – tovább folytatták a veszekedést egymással.

Az említett három nagybácsi, Simon, Ali, és Lipót, szintén a szállodában lakott, míg Frigyesnek, a fő tulajdonosnak, az előkelő Maros utcában volt önálló lakása. Nekem, gyerekként nagyon imponált, hogy volt telefon a lakásukban, és egy ideig autójuk is volt sofőrrel. **Frigyest 1945-ben a nyilasok agyonlőtték a feleségével, Adéllal együtt a közeli zsidó-szanatóriumban, ahol megpróbáltak menedéket találni.** A nyilas különítmény valamennyi ott bent fekvő zsidót automata fegyverrel meggyilkolt. **Vajon milyen típusú automata fegyvert használtak ott a nyilas pribékek. Lehet, hogy ..... ilyen a sors ronda játéka?**

Simi bácsi felesége, Rózsi néni tudott zongorázni, és néha behívott, hogy meghallgasson, és zongorán kísérjen, mert én akkor „már” legalább két éve tanultam hegedülni. Rózsi és Simi házaspárnak volt egy fiúgyermekük, akit nem ismertem. Ő még gyermekkorában, diftériában halt meg. - **Rózsi nénit, – aki testvére volt Adélnak, Frigyes feleségének, – szintén elhurcolták, majd Bergen Belzenben pusztult el.**

Simi bácsiról tudta mindenki a szállodában, hogy soha nem volt egy fillér sem a zsebében. Bohém, vöröshajú ember volt, aki szeretett kávéházba járni, borozgatni, de emellett sokat foglalkozott német irodalommal és filozófiával. – Goethe, Nietzsche, klasszika és művészet érdekelte. – Gizi néni – keserű humorral – a háború után azt a „rágalmat” terjesztette róla, hogy fiatal korában kétes hírű lokált vezetett Bécsben. Akik értették a humort, csak mosolyogtak rajta, akkor még a mosoly is ritka kincs volt.

Ez abban az időben volt, mikor öten, Simi, Gizi, Edit, Apu és én, akik életben maradtunk a Nagy Családból, együtt, egy fedél alatt laktunk a Kavics utcában. **Árván maradtunk, mert elvesztettük azokat, akik hozzánk tartoztak, ki a férjét, a feleségét, az apját, az anyját. Együtt laktunk, de mindegyikünk külön-külön élt és magába zárkózva küzdött sikertelenül a mérhetetlen nagy gyásszal és az egyedülléttel. –**

Ali bácsi szintén a szállodában lakott feleségével, Ellával. Sokszor ültünk náluk, esténként. – Nekik is az ötödik emeleten volt a szobájuk.

– **Pár nappal azután, hogy visszatértünk a lágerből, eltemettük Ali bácsit is.** Egyszer még láttam őt a halálos ágyán a kórházban. –

Lipót bácsit „Lébel”-nek (héberül: szív) becézték a családban, és ő, mint a neve, tiszta szívember volt. Azt hiszem, ő volt az egyetlen a fivérek között, akinek nem volt érettségije, viszont rengeteget dolgozott, a szálloda vendéglőjét vezette. Nem telt el úgy nap, hogy ne jött volna be hozzánk egy néhány perces „smúz”-ra. Néha olcsó élelmiszert cipelt vidékről, ebből adott a két, hozzá közeli lánytestvérének, Gizinek és nekünk, vagyis Fancsinak. Alacsony emberke volt, aki mindig játszott velünk, gyerekekkel, és nevettegetett engem és Editet. Lipót-nak két lánya volt, Gréti és Bözsi, és a sokat betegeskedő felesége, Reska. Tragikus, boldogtalan házasság volt az övék. **Lipót a pesti gettóban halt meg.**

Amikor szüleim összeházasodtak, apámnak nem volt pénze. Fiatalon kereskedőként próbált elhelyezkedni, de a huszas évekre jellemző nehéz gazdasági helyzetben nem voltak anyagi sikerei. Az ifjú házások anyám fivéreitől kaptak segítséget, így jutottak szépen bútorozott lakáshoz, és valamilyen társas vállalkozási formában apám bekapcsolódott Lipót bácsi déligyümölcsöt árusító üzletébe, először a körúton, később a Csáky utcában. Sok narancsot, banánt, tojást láttam a boltban, ahol apámon kívül még ott dolgozott az egyik öccse, a Bandi bácsi és egy Juliska nevű faluról származó zsidó lány, aki – gyermekkori megfigyeléseim szerint – felváltva volt barátnője családunk férfi tagjainak.

Sajnos a harmincas évek világgazdasági válsága miatt az embereknek nem tellett déligyümölcsre. – Lehettem öt-hatéves, mikor apám már elhagyta a kereskedést és helyette – Blum Frigyes kapcsolatai révén és segítségével – alacsony jövedelmű kistisztviselői álláshoz jutott a „Magyar Kender” nevű textilgyárban. Frigyesnek a szállodán kívül is voltak érdekeltségei. A Blum család pénzügyi zseniként tartotta őt számon.

Később a Csáky utcai bolt egy kis részének átalakításával létrejött Jóska bácsi órásüzlete. Arról azonban nem maradt emlékem, hogyan is történt ez a tranzakció Blumék és Grünwaldék között.

Arra emlékszem, hogy apu sokszor zsörtölődött a Blum sógoraira (nem nyíltan, csak otthon) és részben őket okolta rossz gazdasági helyzetünk miatt. Néha említett haragosan bizonyos ígéreteket, amiket nem tartottak be a Blum testvérei anyámnak, de túl fiatal voltam a helyzet felfogásához.

A szálloda 507-es, mindössze 14 m² méretű szobájában meglehetősen szűk nyomasztó gyermekkorra emlékszem. A bútorzat egy ágy, egy sezlón, egy gyermek-vaságy, két szekrény, mosdókagyló, egy konyhaasztal, egy asztal a szoba közepén három székkal, és az én kis-szekrényem a játékaimnak. Itt éltünk hárman ötéves koromtól tízéves koromig. Ilyen szűken és szűkösen talán csak mi éltünk a többi rokonsághoz viszonyítva. – Simi bácsiék ketten voltak, és két szobájuk volt, Ali bácsiék ugyancsak ketten, két szobában. Lipót bácsiék négyen egy sokkal nagyobb szobában éltek. –

Számos emlékem élénken megmaradt abból az időből. Amikor például Ella néni esténként, elegánsan megérkezik a „belvárosból”, hoz nekem gesztenyepürét, leül – mindenkiről pletykál egy kicsit – anyámmal. Gyakran foglalkoztatott, vajon mit csinálnak az elegáns nénik a belvárosban, és mi lehet az a „Belváros”?

Adél és Rózszi néni Édelman lányok voltak. Az Édelman családból is laktak néhányan a szállodában. Édelman úr elvált a családban Grózsinnak elnevezett feleségétől, aki cca. húsz éves korú lányával szintén a szállodában lakott. Ez az Éva nagyon csinos volt, futottak is utána mind a szálloda férfi lakói.

– Mindannyian elpusztultak, de valamennyien tovább élnek az emlékezetemben. –

A szálloda lakói vegyes, de gazdaságilag „lecsúszott” társadalmi réteget reprezentáltak. Többségük állandó jelleggel lakott a szállodában és közös nevezőjüket a rossz anyagi körülmények jellemezték.

A jelek

1938. március 10.-én este váratlanul megjelent a mi kis szobánkban az összes nagybácsi, majd berohant Adél is, aki szinte soha nem vett részt családi összejöveteleken. Izgatott hangon közölte: „ER IST SCHON IN WIEN HEREINMASCHIRT.” Azért németül – mert ez a nyelv volt használatos a család tagjai között, de talán azért is, mert ez a hír még titkos volt az első órákban, és veszélyes lett volna terjeszteni, és így én, a kisgyerek talán mégse értem meg pontosan és nem adom tovább. A németül hírül mondott szavakat megértettem, de természetesen az „Anschluss” történelmi jelentőségét nem fogtam fel.

A jelenlévők megdöbbentek és pánikhangulatban vették tudomásul, hogy Hitler bevonult Bécsbe.

Elejét vette összeomlásunk.

Az első menekültek Ausztriából, Németországból, Lengyelországból napokon belül megjelentek a szállodában. Úgy látszott a menekült zsidók között gyorsan híre ment, hogy az Esplanade szálloda zsidó tulajdonban van. Ali és Simi bácsi foglalkozott a hontalanná vált családok elhelyezésével, akiket többnyire behozott hozzánk egy kis baráti ismerkedésre, hogy némi támaszt érezzenek szorult helyzetükben. Ebben az időben a menekülteknek nem pénz hiányzott, hanem „csak” az otthonuktól lettek megfosztva. Velünk tudtak németül beszélni, és úgy érezték, hogy kicsit segítségükre vagyunk. Gyakran előfordult, hogy beültek hozzánk, és a késői órákig mesélték különös történeteiket határátlépésekről, házkutatásokról, üldöztetésről, ami velük bécsi, illetve berlini otthonaikban történt. Engem a szüleim ilyenkor hamar aludni küldtek a vaságyamba, de én bizony csak úgy tettem, mintha aludnék, miközben füleltem, hallgattam hátborzongató történeteiket és nagyon féltem.

Gyermekkori emlékeim uralkodó motívuma általában a félelem volt. Félttem az utcán, az iskolában, a villamoson, a Lukács-kertben, később Miskolcon is, mert bárhol előfordulhatott, hogy zsidózással és fenyegetéssel találkozom.

Egy idő elteltével már nem csak a menekültek ismerték az Esplanádot, hanem a rendőrség idegeneket ellenőrző osztálya is, akik ezután gyakran tartottak éjszakai razziákat a szállodában. Ali bácsi „frontharcos tiszti egyenruhában” igyekezett fogadni a detektíveket, hogy azok egy kissé elnézőbben végezzék vizsgálataikat. A razziákat apám is erős szorongások kíséretében élte át, mert mármarosai születésű lévén nem voltak rendben a magyar állampolgársági iratai.

Apámat szorongások gyötörték nemcsak személyi iratai miatt, hanem a zsidó törvények következményei nagyon aggasztották. Féltette a családja jövőjét. Attól tartott, hogy őt, mint aránylag új tisztviselőt rövidesen elbocsátják a munkahelyéről. Talán a menekültekkel folytatott beszélgetések hatására fogalmazódott meg az a gondolata, hogy vándoroljunk ki Palesztinába illegális úton.

A Németországból és Ausztriából érkező hírek és „rémhírek” (melyek sajnos rendre beigazolódtak) arra ösztönözték abban az időben a zsidó családokat, hogy a kivándorlás tervével foglalkozzanak. Azonban elérhető közelségben nem volt olyan cél-ország, mely befogadta volna a zsidókat. Ezért felmerült a kivándorlás terve Palesztinába illegális úton, mert oda is

csak nagyon alacsony számú bevándorlót engedtek be legális úton. Anyám azonban félt ettől a gondolattól, nem akart elindulni egy fiatal gyerekkel ilyen bizonytalan jövőbe.

A menekültek között érkezett egy berlini család egy kisfiúval. Hansival, akivel jó barátok lettünk az alatt a néhány hét alatt, amíg ők átmenetileg a szállodában laktak. A szülők is sokszor jöttek át hozzánk beszélgetni, majd elindultak Palesztinába. Gyakran földézem magamban a búcsúzásunk képét, amikor kikísértük őket a folyosó végéig és anyu a lelkükre kötötte, „Írjátok meg okvetlenül, milyen OTT az élet”. Szerettünk volna pontosabb képet kapni a valós helyzetről ahhoz, hogy könnyebben tudjunk dönteni. – De Hansiék elvesztek nyomtalanul. – Talán meg sem érkeztek, vagy többé nem törődtek velünk, közömbössé vált számukra a kapcsolatunk, esetleg nem akartak elkéséríteni bennünket az akkori – 1937-40-es években – a palesztinai rossz helyzet informálásával. Azóta is, ha találkozom olyan magamkorabeli berlinivel, megkérdem, vajon nem ő az én Hansi barátom?

A palesztinai utazás gondolata lassan elvetődött.

A szorongó közhangulat következtében apunak újabb terve született. Elhatározta, hogy kitanulja Jóska öccse üzletében az órás mesterséget. Ezzel megpróbált felkészülni arra az esetre, hogy ha elvesztené a munkahelyét a zsidó törvények értelmében, akkor legyen mihez kezdenie.

Így azután minden nap – az irodai munkaórák után – bement a Csáky utcába, a Jóska bácsi üzletébe, és megkezdte az óra-javítás mesterségének az elsajátítását. Hamarosan órás szerszámokat vásárolt, majd esténként otthon gyakorolta tovább ezt a szakmát.

Emlékszem, esténként, nagyjából kilenc óra után, amikor már elmúlt annak a „veszélye”, hogy valaki a családból netán bekopog vizitálni, apu lekapcsolta a „nagy villanyt”, elfüggönyözte az ablakot és csendben, titokban kirakta órás szerszámainak az asztalra, és kis villanyfény mellett gyakorolta az új szakmát. Anyu meg rendszerint átment Ali bácsiékhöz „smúzolni”. Ilyenkor néha szabad volt nekem apu mellett ülni és nézni a munkát. Sőt, előfordult az is, hogy segíthettem és megtisztíthattam az órák üvegét.

Mindezt titokban, de vajon miért? Apu attól tartott, ha a Blum sógorok megtudják, hogy ő már komolyan felkészül az elbocsátásra, akkor Frigyes bácsi semmit nem tesz majd annak érdekében, hogy megakadályozza a leépítést a Magyar Kender cégtől, ahová ő protezsálta be. Utólag már nem tudom megítélni, beteges félelem okozta-e apámnál ezt a talán túlzott óvatosságot, vagy inkább a megalapozott gyanú? Ki tudná ezt ma már megmondani?

Hamarosan, néhány hónap után bekövetkezett, amitől féltünk, apu megkapta a felmondó levelet. Eleinte anyám fivérei szinte kerülték őt, igyekeztek nem találkozni vele. Úgy tűnt neki, hogy a sógorai elkerülik őt a szálloda folyosóin. Apu magába zárkózott elkeseredett haragjával és fájdalmával. Egy idő után, amikor kissé már megnyugodott, bement a városba és felkereste a textil üzletek tulajdonosait, akiket jól ismert még az irodából. Főltalálta magát ebben az új helyzetben. Arra jött rá, hogy áru-közvetítéssel a feketepiacon sokkal több pénzt lehet keresni, mint érettségizett tisztviselőként az irodában.

Iskola

Apu mindig büszkén hangsúlyozta, hogy az ő gimnáziumi iskola végzettsége az érettségi. Most, amikor kitették az állásából, arra az elhamarkodott következtetésre jutott, hogy középiskolai tanulmányai inkább hátráltatták, mint segítették életében az előmenetelét. Keserű megállapítását látszólag az a tény is alátámasztotta, hogy fiatalabb testvérei hat-nyolc osztály elvégzése után jómódú üzlettulajdonosokká váltak. – Akkor még nem érthettem és így nem is tudhattam, hogy apám világszemlélete az idők során milyen erős hatással lesz majd rám és mennyire befolyásolja az életemet a későbbiekben. –

Mint a többi gyereket, hat éves korom után engem is beírtak az elemi iskola első osztályába. – Óvodába nem jártam, mert abban az időben ez még nem terjedt el általánosan, de pénzünk se lett volna rá. – A megszokott, védett otthon helyett, hirtelen idegen környezetbe kerültem, ahol mások szóltak hozzám, másképpen. Otthon németül beszéltek velem ezért aztán nem értettem pontosan az iskolai feladatokat. Emlékszem, eléggé megszeppent kisgyerek voltam és nehezen találtam meg a helyemet a Margit körüti elemi iskolában. Csak a hittan órán tudtam jól beilleszkedni a tanítás rendjébe, mert apu otthon megtanított a héber imakönyvből olvasni. Úgy hiszem, ezt azért tette, mert szerette volna megnyugtatni a miskolci vallásos Grünwald nagypapát abban a tekintetben, hogy a kis unokája, dacára, hogy a nagyvárosban nem jár chéderbe (zsidó tradíció tanulása), mégis megtanul imádkozni.

Egyik nehézség ért a másik után. Nem elég, hogy az elemi iskola első osztályában gondjaim voltak a beilleszkedéssel, de kora tavasszal megbetegedtem diftériában, aminek következtében szívizom-gyulladás lépett fel nálam. A kerületi tisztiorvos elrendelte, hogy járványkórházba vigyenek. Nem használt édesanyám kérése, könyörgése – elvittek. – Pontosán emlékszem erre a jelenetre. – Ez volt az első – **de nem az utolsó** – eset, amikor felsőbb hatósági parancsra elválasztottak a szüleimtől. A „Bródy” zsidókórház ragályos gyermekosztályán feküdtem teljesen elzárva a külvilágtól. Szüleim is csak az ablakon keresztül láthattak. A gondozással viszont elégedett voltam. Több gyerekkel feküdtem egy szobában, de ismét nehézségeim támadtak a társalgás és a kapcsolatfelvétel terén az idegen környezetben.

Nagyjából kéthónapos kimaradás után, egy szép tavaszi napon – a megbetegedésem óta először – kísért el anyu ismét az iskolába, egészen az osztályterem ajtajáig. Ahogy beléptem, a velem szemben lévő ablakon át váratlanul élesen besütő reggeli napfény elvakított. Megálltam, szemben a tanító nénivel, az osztály előtt, remegve az izgalomtól, hirtelen gyengeség és szédülés környékezett. Ennek a betegségnek az egész gyermekkorom hosszú időszakára súlyos kihatása volt.

Az orvosok tanácsára óvni kellett a szívemet minden megerőltetéstől. Tilos volt szaladni, labdázni, tornászni, nem tudtam bekapcsolódni semmilyen gyermek – vagy később ifjúsági – kör tevékenységébe. Ma már aligha lehet megállapítani, mennyire értett az orvostudomány akkor a szívizom-gyulladás kezeléséhez, milyen mértékben volt a kezelés betudható az orvosok óvatosságának, vagy netán a szüleim túlzásának? Tény, hogy az önbizalmam fejlődésében mindez nem vált a javamra és növelte a félelmeimet a nem zsidó gyermekek társaságában.

Különös aggodalommal gondoltam az elemi iskola harmadik osztálya elé, amikor megtudtam, hogy egy közismerten antiszemita tanító veszi majd át osztályunkat. Azonban, legnagyobb örömömre, szüleimnek sikerült átíratni engem a Hollán utcai zsidó elemi iskola harmadik osztályába. A hír hallatán fellelegeztem és az új iskolában szinte újjászülettem. A zsidó iskola modern szellemiségű volt, itt lányok és fiúk együtt tanultunk, a tanítónénit a keresztnevéen szólíthattuk, és nem kellett félni a zsidózó gyerekektől. Mindezek ellenére itt is több dologban idegennek éreztem magam közöttük. Messze laktam az iskolatársaimtól, nem ismertem a lipótvárosi kis- és nyárspolgári szokásokat, nem tudtam, mit jelent „zsúron” részt venni, nem tudtam teniszezni, korcsolyázni, nem ismertem a divatos gyermekfilmeket. Mindez természetes volt a Hollán utcai iskolások környezetében, de nem így nálunk, a mi családunk anyagi körülményei ezt az életvitelt nem tették lehetővé.

Annak ellenére, hogy ebben az iskolában jobban ment a tanulás, mint az előzőben, a negyedik osztályt csak közepes osztályzatokkal fejeztem be. Ilyen bizonyítvánnyal nehéz lett volna beiratkozni a zsidó gimnáziumba, mely a polgári zsidó családok gyermekeinek az álma volt.

Se szüleimnek sem a „befolyásos” rokonságnak akkor nem volt se akarata, sem energiája az én „álmaimmal” foglalkozni, mivel pontosan ebben az időszakban ért el bennünket a kilakoltatási parancs az Esplanadéból.

Költözések

Miután kitétek a szállodából, átköltöztünk a Gellérthegy utcába a Schischa családhoz, ahonnan nem messze, az első kerületi Attila polgári iskolába íratlak be a szüleim. Ismert elvei miatt aput nem zavarta, hogy „csak” polgári iskolában tanulok. Bár a Blum nagybácsik pár hónappal korábban még azt ígérték, megtalálják a módját, hogy jobb iskolába jussak, azonban nemcsak a szállodát veszítették el a fejük fölül, de még a kevés befolyásukat, avagy kapcsolataikat is – ha voltak ilyenek egyáltalán – a közhivatalokban.

Négytagú volt a Schischa család, amikor oda költöztünk. Gizi néni, anyukám nővére, Izidor bácsi, a férje, egyetlen kislányuk, szeretett unokanővérem Edit, és Izidor bácsi nőtestvére, Mina néni. Mai szemmel visszatekintve, kissé kiegyensúlyozatlan volt ez a család. Mina néni például nem talált férjet magának, így öreglány maradt. Bár jó lélek, de teljesen önállótlan, és úgy emlékszem, mentálisan is eléggé tehetetlen volt. Viszont tudott idézni a német klasszikából, sokszor ült velünk gyerekekkel és irodalmi németiséggel mesélte a „Hänsel und Grätel”, a „Rohtkäppchen” és a „Schneewittchen...” gyermekmeséket. A családi házimunkák nagy részét ő végezte és ellátta és nevelgette Editet kisebb korában.

Mina néni slampos volt, és nem sűrűn váltott tiszta ruhát, összességében ápolatlan benyomást keltett. Testvérét, Izidort és Editet végtelenül szerette.

Gizi néni sokat veszekedett a családjá tagjaival. Férjére azért haragudott, mert sok időt töltött bélyeggyűjtéssel. Mina nénit is gyakran sértegette a tehetetlensége miatt, de Edittel se volt mindig elégedett. Ugyanakkor tisztában volt a család vele, hogy Gizi néni mindenkinek első-sorban csak segíteni akart, és igen jó lélek. Több alkalommal egészen távoli rokonokat, és szegény, szorongatott helyzetű ismerősöket is befogadott a házukba. Viszont az otthona mindig rumlis, rendezetlen volt. Ebbe az elhanyagolt környezetbe, mely egy düledező régi házban, a Gellérthegy utcában volt költöztünk albérleti minőségben 1942-ben.

A korábbi időkben is sokszor voltunk együtt a Schischa családdal. Akkor az Ürömi utcában laktak, egy szép, modern lakásban, közel az Esplanade szállodához. Alig telt úgy el nap, hogy Gizi néni ne jött volna be délelőtt egy kis „smúzra” a húgával, az édesanyámmal. A szép kis-polgári lakást és környékét az Ürömi utcában Edit gimnáziumi tanulmányai miatt hagyták ott.

Miután Edit színjeles bizonyítvánnyal befejezte az elemi iskolát és felvették a Szilágyi Erzsébet gimnáziumba, szülei ott, az iskola közelében kerestek lakást. Azonban ebben a kerületben, ahol a magyar fasiszta arisztokrácia fellegvára volt, egy zsidó család csak egy nagyon elhanyagolt, kopott helyet találhatott. Emlékszem a düledező csigalépcsőre, amelyen felkaptattunk az első emeletre, abba az elhanyagolt lakásba, ahol a konyhán keresztül jutottunk be a mi kis albérleti szobánkba.

Edit édesapja a Hitelbank német osztályán magas rangú levelezőként dolgozott, és a zsidótörvények ellenére biztosnak látszott a munkahelye. Szenvedélyes bélyeggyűjtő volt, vasárnaponként a bélyegtőzsdére járt. Ahányszor láttam, vagy a bélyegalbumait szortírozta, vagy Edittel ment sétálni, németül beszélgetni, tanulni.

A lakásuk telve jó minőségű bútorokkal, a vitrin tele dísz tárgyakkal, de a legtöbb érték és szőnyeg becsomagolva félre volt téve szebb időkre. Gizi néni szívesen mutogatta gazdag ruhatárát, melyet a szekrényben tartott, de nem vette fel őket soha. Tudta mindenki a családban, hogy a Gizi néni, nem zavartatva magát, mindig pongyolában járt, melltartó nélkül, fűtyülve minden etikettre.

De szerette őt mindenki.

1941-et írtunk, a világháború egyre hevesebben tombolt körülöttünk, az általános légkör feszült volt, Apám a fekete piacon kereskedett, senkinek nem volt hangulata túl sokat törődni az én iskoláimmal.

Csalódás fogott el. Titokban irigyeltem Edit és Ottó unokatestvéreimet, amiért gimnáziumba járhattak, és bizony nagyon elhanyagoltnak éreztem magam.

Az Attila utcai polgárban viszont várakozáson felül sikeresen tanultam. Jó eredményeimet talán annak köszönhettem, hogy a zsidó elemi iskola két felső osztályából már jobban meg-alapozott tudással érkeztem az Attila utcai iskolába. Az osztályfőnököm, itt a polgárban – zsidó mivoltom ellenére (vagy talán éppen ezért) – kedvelt és segített, és bizonyára érettebb is lettem a tanuláshoz, behoztam a nyelvi lemaradásomat az elemi óta.

1943 nyarán apám jelentős változtatást tervez kivitelezni családjuk életében, ami a későbbiekben tragikusan hatott sorsunkra. Terve szerint Anyám velem ideiglenesen Miskolcra költözik a nagymamához, aki ugyanis rövid hónapok leforgása alatt teljesen egyedül maradt ott, mivel a nagypapa meghalt és négy fia, az édesapám öccsei a keleti frontra kerültek munkaszolgálatra. Miskolcon élő fiatal menyecskéje, V. Klári röviden férje bevonulása után „vigasztalóra” talált és többé már nem törődött a nagymamával. Gizi néni és anyám fivérei – mintha meg-éreztek volna a veszély közeledtét – megpróbálták lebeszélni aput a Miskolcra költözés tervéről, de ő hajthatatlan maradt. 1943 augusztusában anyámmal Miskolcra költöztünk a nagymamához.

Gyerekkoromból kedves emlékeim maradtak Miskolcra. Számos vakációt töltöttem ott a nagyszüleimnél, rendszerint anyukámmal. Egy virágos, kertés házban béreltek lakást, ahol volt egy hintám, és a nagybácsik, apu testvérei, no és a nagyszüleim örömmel kényeztettek egy kicsit, a rossz városi levegő elől ide érkezett egyetlen unokájukat.

Élesen emlékszem egy hosszabb nyárra, amit hat éves koromban Miskolcon töltöttem. Ez akkor történt, amikor már túl voltam a súlyos diftériás betegségen és a szívizom-gyulladásos komplikációk még sok pihenést követeltek. A teljes nyári szünetet ott töltöttük anyuval. Számomra felejthetetlen maradt ez a nyár a Grünwald nagyszülők házában.

Egy későbbi, ugyancsak Miskolcon átélt történet is belevésődött ez emlékezetembe. Ez az esemény 1939-ben Izsó-Imre nagybátyám fényes külsőségek között megrendezett lakodalmához kapcsolódik. Nyolc éves voltam akkor. A fiatal menyasszony, V. Klári családja szintén óra- és ékszerárussal foglalkozott Miskolcon. Az esküvőjük – kispolgári zsidó körökben – a város kimagasló eseményének, lakodalmának számított. – Imre bácsi modern fiatalember volt, divatos hátrafésült frizurával, aranykoronás fogakkal, jókedvű, kissé elbizakodott viselkedésű aranyifjú benyomását keltette. –

A helybeliek egymás között úgy mesélték a történetet, hogy a jómódú fiatal ékszerész meglátta és egy pillanat alatt beleszeretett a szintén jólszituált fiatal és molett V. Kláriba. Izsó bácsi nemcsak nagy és vidám esküvőt rendezett, de gyönyörűen felszerelt egy szép lakást is a város elegáns kerületében. Még a zongora sem hiányzott a bútorzatból.

Klárinak volt egy 12 éves húga, a Zsuzsa. Máig úgy él az emlékezetemben ez a feltűnően szép kislány, ahogyan az esküvőn láttam őt, fehér ruhában, amikor – én Bocskai-ruhában – vele kettesben, koszorús-párként kísértük a fiatal párt. A miskolci nagytemplomban tartott szertartás után fiákeres kocsival utazott az ifjú pár – a két koszorús gyerek kíséretében – a városon keresztül, a V. család házában tartott lakodalomba. Imre bácsi igen boldog volt, énekelt és táncolt a cigányzenére. A nagyszámú vendégsereg is jól érezte magát, hiszen nemcsak zene, de étel és ital is volt gazdagon. Az ifjú párnak a második évben kislánya született – Marika.

– Imrének három év után nyoma veszett a keleti fronton. – A szép Zsuzsa Auschwitzban, a német tisztok kurvájaként fejezte be fiatal életét.

Miskolcon a zsidó polgáriban a harmadik osztályba tanulok és nagyon jól beleilleszkedek. Az iskola kicsit familiáris jellegű, egyes tanárok ismerik apám fivéreit, kikkel kortársak is, de akkor a nagybácsik már nincsenek otthon. Úgy tudtuk, hogy az orosz fronton vannak munkaszolgálaton, **de akkor ők már halálra fagyva a halálukon voltak.**

Az egyetlen tanulási nehézséget a kötelező héber nyelv tantárgy okozta az új iskolában. Segítségként egy felsőbb osztályú gyerek járt hozzám tanítani a hiányzó alapokat. Az ő tanítása révén ismertem meg a héber írott betűket, (mert addig csak az imakönyv nyomtatott betűit tudtam olvasni) és azóta is ezt a stílusú kézírást használom héberben.

Apu jelenléte természetesen nagyon hiányzott Miskolcon, annak ellenére, hogy ő minden hétvégét velünk töltötte. Rendszerint szombaton érkezett és vasárnap este utazott vissza Budapestre. És volt még egy baj, anyu és a nagymama kezdtek nem jól kijönni egymással.

Összeomlás

Jeruzsálemben, a Yad Vashem archívum könyvtárában megtaláltam a négy Grünwald nagybácsim elpusztulásának az adatait.

E szerint Andor (Bandi) született 1921-ben, elpusztult 1943. január 26-án Sztaris Oszkolban, Ukrajnában. Izsák (Imre) született 1921-ben, elpusztult 1943-ban, Ukrajnában. József (Jóska) született 1910-ben, elpusztult 1943. január 5-én Ukrajnában. Márton születési dátuma hiányzik, elpusztult 1943. januárban, szintén Ukrajnában.

A hivatalos születési adatokat végül a miskolci Anyakönyvi Hivatalból kaptam meg, mely szerint Andor 1906-ban született és nem 1921-ben, Izsák 1907-ben született és nem 1919-ben, József 1909-ben született és nem 1910-ben, Márton pedig 1904-ben született. Úgy látszik, valamilyen számomra ismeretlen okból a valódi életkoruknál fiatalabbnak regisztrálták őket Ukrajnában.

– Vajon miért? Talán a ténylegesnél fiatalabbnak akarták feltüntetni magukat a munkatáborban?

– Nem találtam rá elfogadható magyarázatot. –

1944. március 19-én a német csapatok megszállták Magyarországot. Utána rövid időn belül az országban élő zsidó lakosság egy részét – a magyar karhatalmak (rendőrök és a csendőrök) aktív közreműködésével – gettókba zsúfolják, másik részét koncentrációs táborokba hurcolják, ahol többségük elpusztul. Több mint félmillió magyarországi zsidót gyilkoltak így meg. – Egy nappal a megszállás előtt, március 18-án, szombaton volt a Bár Micvám (a zsidó hagyomány szerint a fiúgyermeket, amikor betölti a 13. életévét, meghatározott vallási szertartás kertében férfivá avatják, mely erkölcsileg és vallásilag egyéni felelősségre kötelezi). – Ez a Bár Micva.

Apu már pénteken megérkezett Pestről a szertartásra, ami egészen szerénynek lett tervezve. Az általános hangulat és családunk kedélye jelentősen nyomott és aggodalomteli volt. Már érződött a háborús front közeledése a határokhöz. Egyre sűrűbbek lettek a légi riadók és az amerikai és szovjet bombázások Magyarországon.

Kezdtünk egyre erősebben rádöbbsenni, hogy rengeteg zsidó fiatal munkaszolgálatos, kik a frontra lettek vezényelve, tulajdonképpen eltűnt, nyomuk veszett a keleti fronton.

Nem volt kedv az ünnepléshez, és csak a templomi szertartás lett megtartva, de azonkívül semmi örömkifejezés nem lett tervezve....

Másnap március 19-én este apu már nem utazott vissza szokása szerint Pestre, mert megtudta, hogy a német megszállás következtében a vonaton utazó zsidókat letartóztatják és azonnal internálják.

Az események gyorsan követték egymást. Anyu és a nagymama elkészítették az előírás szerinti sárga csillagokat és fölvarrták a ruháinkra. Naponta jelentek meg újabb és újabb megalázó rendelkezések a zsidók ellen. Be kellett szolgáltatni a rádiót, a kerékpárt és elkobozták az értékeinket. A szüleim úgy döntöttek, hogy én megyek majd a hivatalos helyekre,

mert apu nem volt miskolci lakosként bejelentve, és a zsidó férfiaknak veszélyes volt hivatalos helyeken mutatkozni. – Hirtelen önálló nagyfiú lettem. Én jártam a rendőrségre, a különböző hivatalokba, beszolgáltattam a rádiót, a kerékpárt és intéztem a család ügyeit a hatóságoknál. –

A zsidó iskolákban beszüntették a tanítást.

Apu úgy döntött, el kell rejteni a családi ékszereket. A szintén zsidó szomszédunk, Lővi kész volt segíteni apunak, az ő kisüzemének a pincéjében ásták el a vagyont. Engem akkor még nem avattak be ebbe a titokba. Lőviék rendes, segítőkész család voltak.

A Lővi család – anya, apa és a tíz éves fiuk, Pali elpusztultak. –

Májusban gettóba zsúfoltak bennünket. Miként történt mindez, hogyan csomagoltunk, egyáltalán mit vihattunk a gettóba, és hogyan vizsgáltak minket a rendőrök meg a csendőrök, és a magyar szomszédok passzivitása, mindez külön történetet érdemel.

Gyakorlatilag az történt, hogy egy kurta óra leforgása alatt kifosztottak bennünket, kidobtak az otthonunkból, és totálisan megfosztottak emberi és polgári jogainktól.

Először a gettóba, utána a téglagyárba toloncoltak bennünket.

– Néhány héttel ezután, 1944. júniusában anyámat, apámat, apai nagyanyámat és engem az auschwitz haláltáborba deportáltak.

Oda megérkezve kihajtottak a tehervagonból, egy pillanatra még megálltunk együtt négyen, aztán szétválasztottak bennünket. –

Édesanyámat akkor láttam utoljára. Családunk összeomlott.

Holocaust

Sokat töprengtem, gondolkodtam, hogy egyáltalán megírom-e annak a borzalmas tíz hónapnak a részleteit, mindazt, amin a németországi lágerekben keresztülmentem. Vajon képes leszek-e visszaidézni a nehéz és sötét traumák valódi történetét anélkül, hogy lelkileg ismét sérülést szenvedjek a visszapergetéstől? Eleinte megpróbáltam megkerülni ennek az időszaknak a megírását az életem krónikájából, inkább a felszabadulás utáni történéseket idéztem fel. Azután elhatároztam, hogy meg kell küzdenem a deportálás történetével is, jobb lesz megvívni ezt a harcot és nem magamba zárni.

Annak ellenére, hogy a lágerekben történt eseményeknek természetesen egy időrendi folyamata volt, az én emlékezetemben nem az időrend szerint dominálnak a képek. Az átélt események rettenetes, minden logika és rendszer nélküli káosza uralkodik a leírásom sorrendjén is.

A helyszínek, a táborok, a képek vannak főleg az emlékezetemben, de az ott szereplő emberi alakok ködösen elmosódtak. Mondhatnám, hogy a kínlődások színtere maga a történet, azonban az emberek – melyek a szenvedő élő lények – csupán elmosódtak és a jelentéktelenségig degradált háttérként maradtak meg.

A bajtársaim többségének nem emlékszem sem a nevére, sem a kinézésére, talán mert nem mertünk senkinek az arcához emelni a tekintetünket, nem mertünk egymás szemébe nézni, nem mertük a fejünket felemelni. – Csak vánszorogtunk, mindig lassan, és meneteltünk a sötét reménytelenségbe. Lágerből lágerbe, Appelltől – Appellig (névsorolvasás), kenyérosztástól – kenyérosztásig, lassan a biztos pusztulásig. De még a halál se volt biztos. Még akkor sem, ha csak egy 13 éves kamaszgyerek voltál, teljesen egyedül, álltál az appelleken, a munkahelyeken, betegen, és végül „Muselmann” lettél (lágerzsargon: magábaroskadt, legyengült csak csont és bőr ember).

– Mindennek dacára tovább éltem az életet. –

– TROTZDEM WEITERGELEBT a német nyelvű kiadás könyvcíme.

Mindezzel ellentétben, és végső soron abszolút logikátlanul állítom, hogy tulajdonképpen én ott nem gondoltam a megsemmisülésre. Szinte biztos voltam benne, hogy én ezt valahogy túlélem. Nem állítom, hogy ne lettek volna elkeseredett, és reménytelen óráim, mert voltak, és nem csak egyszer. Például egy késő nyári vasárnapon, amikor már a Waldlager-ben voltam, aputól elválasztva, külön, egyedül, nyilvánosan sírva fakadtam. Beszélgettem egy emberrel, aki ismert minket, ismerte a Grünwald családot, – sajnos, az ő nevére sem emlékszem – és ott a lágerben „kis Grünwaldnak” nevezett. Megkérdeztem tőle, mit gondol, meddig tart még ez a háború? – „Soká” – válaszolta. – Én akkor nagyon vágyódtam a szüleim után, és sírva fakadtam. –

Amikor elválasztottak aputól és Ottótól, a München melletti Allach táborban, apu megkérte néhány ugyanott raboskodó miskolci ismerőst, akikkel együtt vittek el, hogy segítsenek nekem és karoljanak fel, hogy ne érezzem magam annyira egyedül. Az egyik miskolci ismerősbárát valóban törődött egy kicsit velem, de aztán beteg lett és „eltűnt”. Sokan, egyszerűen csak eltűntek, elpusztultak.

Voltak úgynevezett „második vasárnapok”, amikor munkaszünetet hirdettek a lágerben, ilyenkor nem vonultunk ki a munkahelyekre. Ezek a „második vasárnapok” lelkiileg nehezebben teltek, mint a munkanapok, mert mindenféle tisztálkodási és más értelmetlen tevékenységek ürügyén folyton űztek, hajtottak minket innen-oda, onnan-amoda, egyszerűen csak az időt kellett valahogy kihúzni. Már az első tetvek is megjelentek a ruháinkban, amelyeket kézzel próbáltuk irtani. Amikor akadt egy kevés szabadidő és éppen nem kergettek bennünket – az emberek fantáziálni kezdtek az elhagyott otthonról, családról, ételekről kezdtek beszélni. Mindenki egyedül maradt, nem tudta senki, mi történt a hozzátartozóival.

Egy alkalommal, ilyen „második vasárnapon” váratlanul kápók jöttek, és önkéntes jelentkezőket toboroztak egy tehervonat kirámolására a közeli Ampfing falu pályaudvarán. Csatlakoztam én is a jelentkezőkhöz, mert azt beszélték, hogy a falusiak bizonyára dobnak majd nekünk kenyeret vagy cigarettát. De ettől függetlenül is vonzott elhagyni a tábort egy pár órára, hogy végre szabad embereket láthassak. – A falusiak valóban körülvettek bennünket a pályaudvar kerítésén kívül és többek között csodálkoztak rajtam, hogy még egy gyerek is van köztünk rabruhában. Azt kérdezték, mi volt a bűnünk? Kimondtuk, „csupán zsidó létünk a bűnünk”. A kérdezők elhallgattak, zavartan nevetgéltek, inkább másfelé néztek és megpróbáltak nem tudomást venni rólunk. Akadtak, akik cigaretta-csikket, kenyérdarabokat dobtak felénk. – Ma már – így utólag – könnyebb értékelni az akkori magatartás okait, mert ma már ismert tény, hogy 1944. őszén a német lakosság egy része már nem bízott a háború számukra kedvező kimenetelében. Már egyre inkább merültek fel kétségeik a jövőjüket illetően.

Gettó

Családunk megsemmisítése Magyarországon a gettóba toloncolással kezdődött.

A gettót Miskolcon a város központjában jelölték ki, ahol korábban is zsidó volt a lakosok nagy többsége. Minden helybeli zsidó lakásba még további három-négy családnak kellett beszorulni, ezért aztán minden szobában tömött sorokban feküdtek a padlón az emberek. A hangulat nehéz és feszült volt a túlszűfolt tömeglakásokban.

Apu is, mint számosan a férfiak közül, jelentkezett a gettórendőrségbe, én meg – iskolabarátimmal együtt – jelentkeztem kisegítő futár-szolgálatokra. Ekkor történt valami, ami egész életemre meghatározta apám egyenes és becsületes jelleméről alkotott véleményemet. Apu ugyanis néhány napon belül önkéntesen sáncásásra jelentkezett a gettóban betöltött rendőri szolgálata helyett. Úgy döntött, nem akar segédkezni a csendőrségnek, megkeresni és megtalálni az ismert gazdag zsidókat, kik nehéz veréseken és vallatásokon mentek keresztül a csendőrök kezében, keresve rajtuk elrejtett értékeik helyét.

Ő ezt akkor nem mesélte pontosan senkinek, de tudta, mert zsidó rendőrként megtapasztalta azalatt a rövid néhány nap alatt, hogyan bánt a csendőrség az általa körözött és elfogott zsidókkal. Nem volt hajlandó kollaborálni a csendőrséggel!

Egy közeli faluba vitték őket sáncot ásni kora hajnaltól késő estig. Ott aludtak, nem jöttek este sem vissza. Igen nehéz fizikai munka volt ez az apám számára. Egyik nap a futárszolgálatom útján tudomásomra jutott, hogy apu délután a gettóba érkezik a napi ételadagokat átvenni a munkacsoport részére. Vártam rá a zsidó tanács konyhája mellett. Egy kis teherautóval érkezett. Azonnal feltűnt, hogy nagyon fáradt, arcára kiszáradt a kinti munkától, nagyon ideges és feszült volt. Amint megérkezett hangos szóval, szinte kiabálva követelte a zsidó tanács emberétől, hogy küldjenek több ennyivalót, szerezzenek pokrócokat, orvosságot, mert nagyon nehéz munkában dolgoztatják őket, éheznek, és ha nem gondoskodnak jobban róluk, sokan összeroppannak, és ha tragédiák történnek – ezért a tanács lesz a felelős.

Akkor még senki sem értette, hogy nincs felelős és senki sem lesz felelős és minden, ami ott történik velük, csupán kezdeti „ízelítője” mindannak, ami még történni fog mindannyiunkkal.

Az volt a benyomásom, hogy apu ott amolyan vezető-tolmács szerepet töltött be a német parancsnokság, a magyar keretlegények és az ő bajtársai között. Ameddig a kocsit rakodták a kevés élelemmel, apu természetesen a lakóhelyünkre szaladt velem, hogy láthassa anyut és a nagymamát, hogy mond hasson nekik legalább néhány biztató szót. Mindenki sírt, hiszen apuval együtt a többi családokból is ott dolgoztak a férfiak a sáncmunkán. Kérték, könyörögtek apunak, tegyen valamit az ő érdekükben is. Kiderült, hogy apu adott az egyik „keretlegénynek” egy órát a küldetéséért. Aztán gyorsan előkeresett az eldugott batyukból még néhány értékes holmit, amivel talán sikerül majd megvesztegetni a magyar „keretet” (felvigyázó katonák) a szomszéd családok férjei érdekében is. Az emberek lassan kezdték érzékelni, hogy hamarosan úgyis megszűnik a magántulajdon jelentősége, és abbahagyták az elszámolásokat egymással pénzben és más értékekben. – Visszakísértem aput egy darabon.

Sietni kellett, mert este kijárási tilalom volt.

Miközben kísértem apámat, komolyra fordult a beszélgetésünk. Apu tudomásomra hozta aggodalmát, hogy a helyzet még ennél is sokkal rosszabbra fordulhat, félő, hogy nagy veszélybe kerülünk. Arra kért, vigyázzak magamra, meg anyura és a nagymamára. Úgy beszélt velem, mintha felnőtt lennék. Furcsa felelősség és félelem fogott el. Búcsúznunk kellett.

– Legközelebb egy hét múlva találkoztam újra apuval, amikor a téglagyárba toloncoltak bennünket és odahozták őket is. –

A gettót néhány nappal később felszámolták, személyenként már csak egy hátizsákot vihetünk magunkkal. Egy rendőr és egy csendőr kíséretében férfi és női nyomozók elrejtett értékek után kutatva személyi motozást végeztek. Amikor a nők előjöttek a testi motozás után, fülig vörösen és lesütött szemmel, megértettem, mi történhetett odabent. – A rendőr közömbösen ült az udvaron és újságot olvasott. – Odasandítottam, – akkor mi már nem vásárolhattunk újságot – döbbenten olvastam a nagybetűs főcímet: „MEGINDULT NORMANDIÁBAN AZ INVÁZIÓ”. – Reménykedni kezdtem, talán mégis megmentenek bennünket. Pedig még nem tudtuk, mitől kellene megmenteni minket? Erre a kérdésre akkor senki közülünk nem tudott volna válaszolni.

Lovas-szekerekre kellett felkapaszkodnunk és elindult a menet a cigánynegyeden keresztül a téglagyárba. Az úton összeverődött csöcselék ordibált ránk, köpködött, zsidózott, mi pedig ijedten és szó nélkül ültünk a szekéren, aztán néhányan jajgatni kezdtek, a nagymama hangtalanul sírt.

Egy nagy téglatelep udvarán álltunk meg, csendőrökkel és német tisztekkel körülvéve, kezükben botok és fegyverek, és a vadul csaholó farkaskutyák majd kitépik a bőrűt a kezűkből. Kiabálást hallunk, hangos parancsszavakat, és már verések is láthatók. Rémülten nézünk szét. Hirtelen észrevevesszük, hogy a mellettünk emelkedő dombon nők és férfiak letolt nadrággal a szükségleteiket végzik egymástól nem elválasztva, nyilvánosan. Ők a környező falvakból már korábban ide toloncolt zsidók és a látványból ítélve nincs semmiféle intim hely, még a szükségletek végzésére sem.

A sokkoló látvány morálisan teljesen megtört bennünket, rádöbbenünk, hogy minden emberi méltóságunkból kiforgattak minket. A következő néhány napon keresztül – amíg csak tudtam – visszatartottam a szükségleteimet.

Töprengésre nem maradt idő, a téglák között a téglaporban kellett elhelyezkednünk, mert a csendőrök tuszkolták a tétovázókat, káromkodtak, és néha ütöttek is férfit, asszonyt, aki éppen kézre esett.

Később mégis elindultam ismerősöket, barátokat keresni, és egy csendes sarkot, ahol egymagamban legalább pisilni tudtam. Rengeteg embert zsúfoltak össze minden higiéniai feltétel, víz és világítás nélkül. Nézelődésem során észrevettem, hogy egy tető alatt, tábori ágyakon öreg, beteg emberek feküdtek. A gyülekező helynek ez a része amolyan rögtönzött tábori kórházként működött. Visszaérve a hozzátartozóimhoz, ott találtam a nagymamát a kevés megmaradt holmikon ülve, magába roskadva, kisírt szemekkel és felötlött bennem a gondolat, hogy talán át kellene őt vinni abba a tábori kórházba, amit járkálás közben fedeztem fel. Ott

legalább ágyon feküldhetne. De javaslatomat ő és a szüleim azonnal elutasították. – Emlékeimben kutatva úgy vélem, akkor nemcsak a nagymamán akartam ezzel segíteni, hanem titokban, akár egy fogságba esett állat, az ösztöneimmel éreztem, hogy menekülni kell az öregektől. Ez a gondolat nagyon csúnyának és könyörtelennek tűnik, de az ott létrehozott könyörtelen helyzet sötét és embertelen gondolatokat szült.

– Ma már közismert tény, hogy Auschwitzban az öregekkel együtt menő fiatalok szintén a gázkamrákba jutottak. Erről akkor még semmit se tudtunk, de eluralkodott rajtunk ott a téglagyárban valami megmagyarázhatatlan rettegés az ismeretlen jövőtől. Ez már halálfélelem volt. –

Hirtelen mozgósították apám munkacsoportját latrina-gödröket ásni, külön a nőknek és külön a férfiaknak, amit majd ponyvával eltakarnak egymástól és a külvilágtól. Fölkapaszkodtam egy közeli dombra és így a távolból figyeltem a munka menetét, abban a reményben, hogy végre lesz olyan hely, ahol nem a nyilvánosság előtt kell szükségleteimet végezni. Ahogy így szemlélődtem, észrevettem, hogy a tábor körül van véve német gépfegyveres lövészokkal, közülük az egyik egészen közel a készülő latrinához. Ez ismét félelemmel töltött el, ijedtemben arra gondoltam, talán megtörténhet, hogy amikor éppen közeledek a latrinához, lőnek majd rám? Azzal biztattam magam, hogy képes leszek elég gyorsan szaladni és elbújni, így majd nem érnek el a golyók...

Nehéz, mai érett, tapasztalt fejjel megérteni ezt a naiv gyermeki gondolkodást, Két dologra világosan emlékszem, egyrészt arra, hogy nagyon félttem, másrészt biztos voltam benne, valahogy mindig el tudok majd szaladni és bújni a puskacsövek elől. Ez a naiv, gyerekes hit végigkísért egész életemben mind a mai napig.

A téglagyárban néhány nap alatt önálló lettem és mondhatni mentálisan szinte elszakadtam a szüleimtől és a nagymamámtól. Állandóan mozgásban voltam, mászkáltam, nézelődtem, talán valamilyen kiutat kerestem ebből a helyzetből. Körülbelül egy hétig voltunk a téglagyárban. Annyi időt vett igénybe amíg koncentrálták és kivagonírozták a Miskolc csendőrkörzetében lakó zsidó lakosságot.

Megkezdődött a bevagónírozás. Holnap mi következünk, szólt a zsidó tanács küldöttje. De hova visznek bennünket? Munkára, mondta röviden. Valaki kiejtett egy helységnevet, Auschwitz. Ezt a helységnevet egy ismeretlen ráírta az egyik vagonra krétával, valószínűleg az előző transzportból. Az hol van? Mi van ott? Mit fogunk ott csinálni? Senki nem tudott rá válaszolni.

A vagonok megérkeztek, már itt vannak a síneken. Lökösve, taszigálva, hangos káromkodások közepette hajtják fel az öregeket, a nőket, és a gyerekeket a vagonokba. A csomagok ismét megritkultak. Számos csomagot lent kellett hagyni a sínek mellett. Kezdjük felfogni, hogy se jogi, se erkölcsi jelentősége nincs már az egyéni holminknak.

Valahogy mind a négyen „sikeresen” felmáztunk a magas vagonlépcsőkön anélkül, hogy taszigálásban vagy verésben részesültünk volna. Az egyik sarokban, egy kis szögesdróthálóval fedett ablaknyílás alá tesszük a batyunkat és rátelepszünk. A vagon megtelt, több mint százan zsúfolódtunk össze. Mielőtt ránk zárták a vagon ajtaját, beadtak egy vödör vizet és egy üres vödröt a szükségleteknek. – A vonat elindult. –

Nem emlékszem, hogyan dolgoztuk fel magunkban, külön-külön és egymás között mi négyen ezeket a mérhetetlenül lealacsonyító traumákat. Vajon beszéltünk-e vagy hallgattunk, és magunkba zárkóztunk? – Néhány óra múlva megálltunk. Kassán vagyunk. – Kinyílik a vagonajtó, egy német tiszt jön fel. Rövid beszédet tart, igyekszik megnyugtatni bennünket. Nincs mitől félni, munkatáborba utazunk, az öregek és a gyerekek megfelelő bánásmódban részesülnek majd. – Kapunk friss vizet, és szabad kiönteni az ürülékes vödröt. – Hatott az olcsó pszichológia. Már kezdtük elhinni, hogy a németek kezében lojálisabb bánásmódban részesülünk majd. – Besötétedett és a vonat ismét elindult.

Hova érkeztünk?

A derengő hajnali fény felébresztett kuporgó alvásomból, felálltam, hogy kinézzek az ablak-résen. A vonat termőföldek között robog, egy tábla villan fel váratlanul, közvetlenül a sínek mellett, rajta a felirat: GRENZE. Az jutott hirtelen az eszembe, hogy életemben most leszek először külföldön.

A harmadik vagy a negyedik reggelen a vonat lassít, majd megáll, majd újra indul, döcög ide-oda. Lesek ki a résen és a megdöbbentő látványtól a torkom összeszorul. Egy hatalmas, vég nélküli tábor látok. Minden oldalon magas drótkerítések, őrtornyok, és rengeteg-rengeteg barakk tökéletes sorokba rendezve, magas kémények, és százával, ezrével emberek, férfiak és nők, mind rabruhában jönnek, mennek érthetetlen irányokba. Álló, meg menetelő csoportokat látok. Ijesztően felfoghatatlan a kép, rémálomba illő világ tárult a szemem elé.

A vonat bizonytalanul ugyan, de végre megáll. Kemény német parancsszavak hallatszanak, aztán rabruhás emberek nyitják a vagon ajtaját. A vagonnyíláshoz a „kényelmes leszállást” elősegítő, deszkákból összeszögelt meredek rámpát toltak. Itt tehát könnyebben hagyjuk majd el a magas vagon-platót, mint amikor idejövet felszálltunk rá a téglagyárban. „Német szervezés”, hallatszik az elismerő naiv megjegyzés. Néhány rabruhás jelenik meg a vagonban, különös német akcentussal utasítanak, és elég agresszíven lökdösik a leszállásra várakozókat. Közben, egészen halkán, szinte súgva passzolnak fültől-fülig rövid, alig érthető figyelmeztetéseket – „senki nem beteg”, – „mindenki legalább 16 éves” – A vagon kiürítették, de a csomagok maradtak. „Majd utánatok hozzák!” Hangzik az ígéret. Lent, a férfiakat és a nőket külön sorba állítják, mert meggy mindenki a fürdőbe – mondták. „Mozgás gyorsan” – LOOS!!

Mi történik itt? Kik ezek a rabruhába öltözött emberek? Milyen nyelven beszélnek? Mit tegyünk most? Én kivel menjek, a nőekkel vagy a férfiakkal?

Érthetetlen és felfoghatatlan az egész. Kérdezni se idő, se lehetőség, de értelmé sincs. Ösztönösen döntök, megyek a férfiakkal, apu mellé állok. De hol, és mikor találkozunk újra anyuval, és a nagymamával? – A nők sora lassan megindul. Még néhány pillanatig látom anyut, amint a nagymamába karolva lassan haladnak a sorban előre – igen, kicsit még mindég látom őket... – Aztán arra leszek figyelmes, hogy nem messze tőlünk megáll egy teherautó. Elhinni sincs idő, szívszorítóan megdöbbentő, amit látok, kétség se férhet hozzá, az élő, beteg embereket, mintha zsákokat rakodnának, feldobálják a teherautó platójára. – Mi történik itt?! Hiszen Kassán egy német tiszt megígérte, hogy jó bánásmódban részesülünk. – Képtelen vagyok felfogni, amit a szememmel látok. – Ki a zsidó itt, vagy van még barát valahol? És ki az ellenség? Várható-e segítség valakitől? Mindenki rabruhában van. Kitől kell félni a rabruhások közül? – Aztán, ahogy félelemtől szorongva fut körbe a tekintetem, arra távolabb felfedezem az egyik miskolci iskolatársamat, amint halad előre a nők sorában a mamájába karolva.

Lassan eltűnnek ők is a szemem elől. Hirtelen belém hasít a fájdalom, „miért nem mentem én is az édesanyámmal?” –

Most rajtunk a sor. Egyes sorba kell rendeződni, így haladunk előre egy elegáns német tiszt felé, aki ott áll, nem messze tőlünk. Már látszik, amint egyeseket jobbra, másokat balra irányít. Most én kerülök sorra, megállok előtte, apu mögöttem áll a sorban. A tiszt (valószínűleg Mengele volt) engem balra irányít. Elindulok és látom, hogy aput jobbra küldi. Apu is látja, hogy el akarnak választani bennünket egymástól, odafordul a tiszthez németül: – „Mein Sohn ist schon 16 Jahre alt”. – A tiszt udvariasan válaszol: – „Soh, dann darf Er mit Dier gehen.” (A fiam már 16 éves. – Á vagy úgy, akkor hadd menjen veled.) – Akkor és ott, abban a pillanatban még fogalmunk se volt arról, hogy ez a villámrövid „egyezség” a haláltól mentett meg engem az elkövetkező órákban. – Akkor és ott még fogalmunk se lehetett arról, mi fog még történni velünk a közeli hónapokban. –

Nem tudhattuk, hogy abban a pillanatban, ideiglenesen az életben maradók oldalára kerülünk. Egy csoport 20-40 éves férfi társaságában találtam magam, akikkel együtt katonás sorban meneteltem a drótkerítések által határolt hosszú, kavicsos úton. Nem tudhattuk, hogy ez a mi ötvenfős csoportunk és talán közel ilyen létszámú nő maradt életben abból a kb. három és fél ezer emberből, akikkel együtt érkeztünk.

Ez a mi vonatunk csupán egyike volt annak a 147 vonatnak, amelyek több mint fél millió zsidót – akik néhány héttel korábban még magyarnak tudták magukat – szállított utolsó útjára a náci haláltáborokba.

Megálltunk egy építmény előtt, azt mondták, ez a fürdő-barakk. Botokkal felfegyverzett rabruhások vettek körül bennünket. Csíkos ingükön a rabszámuk, és mindegyikre egy meghatározott színű – piros, zöld, rózsaszín vagy fekete – háromszög volt varrva.

Idővel megtudtuk, hogy a háromszögek színe – a náci elmélet és fajgyűlölet színjelvényei szerint – az internálás okát jelezte. E szerint piros színnel jelölték a kommunistákat, rózsaszínnel a homoszexuálisokat, fekete színnel a bűnözőket, sárgával a zsidókat, az internált cigányok ruhájára rá volt festve egy nagy **Z** betű.

Apu odasomfordált az egyik természetes botoshoz és azt próbálta megkérdezni, merre van a nők fürdője? A válasz: – „Tűnj a szemem elől, ha nem akarsz a krematóriumba jutni!” – Apuhoz fordultam, „mi az a krematórium?” Apám csak ennyit szólt: „Bolond ez az ember, tartsd távol tőle magad!” – „De, hiszen ez egy zsidó?” – Válasz: „lehet”. – Aztán rövid töprengés után, nyugalmat erőltetve magára és eltérve az előbbi tárgytól, azt mondta apám: „az a benyomásom, hogy annyival mi már csak a háború után fogunk találkozni”....

Beterelnek a fürdőbe, ahol némettel kevert jiddisch nyelvű parancsok hangzanak: levetközni teljesen, a cipőn kívül semmilyen személyes holmi nem maradhat! Mindenki elhalad a borbélyok előtt, akik mindenhol lenyírják a szőrt a testünkről. Büdös fertőtlenítőt kennek ránk, aztán zuhanyozás, sorba mindenkinek kiosztják a rabruhát, és a csíkos rabsapkát. – Aztán jött a gyakorlat: MÜTZEN AB! Egyszerre, katonásan. – MÜTZEN AUF! (sapka fel – sapka le)

– Rövid percekben belül egyenruhás rabok lettünk. Apu vigyáz rám, nehogy elhibázzam valamelyik parancsot. Szerencsémre gyorsan megértettem ezt a láger-zsargont.

Átvezényelték egy másik barakkba. Ez egy igen hosszú faépítmény, közepén, hosszában egy cca. fél méter magas, piros téglából megépített fekvő kémény, melynek két végét egy-egy kemence zárja le, ezekből egy-egy téglakémény nyújtózik fel az ég felé. Később megtudjuk, hogy valamennyi barakk Birkenauban a lengyel hadsereg lóistállója volt, ahol ezek a kemencék, a barakk hosszában fekvő téglakémény segítségével az istállót melegítették.

Itt már német cigány rabok osztogatják a parancsokat, többségük civil ruhában, de a hátukon nagybetűkkel virít a KAPO felirat. Sorba állítanak bennünket a hosszú csőépítmény két oldalán, a fiatalabbak az egyik oldalon, az idősebbek a másikon. Apu és én két különböző oldalra kerülünk, de egymással szemben. Megjelenik egy magas, csíkos-ruhás, feláll a téglacsőre a kápók között, mintegy a pódiumra, és meglepetésünkre szónoklatba kezd magyarul. „Figyelem!” – Pózolva ordít – „Figyelem emberek! Itt maguk egy koncentrációs táborban vannak. Itt, a koncentrációs táborban tökéletes fegyelemnek kell lenni! Aki nem teljesít parancsot, az rögtön fel lesz akasztva. Itt, a koncentrációs táborban, rövid percekben belül át lesz mindenki világítva és minden eldugott értéktárgy meg lesz találva. Akinél találunk valamit, rögtön fel lesz akasztva. Figyelmeztetjük magukat, amíg nem késő, leadni az összes értékeket!”

Ebben a percben a velem szemben állók sorában apu mellett az egyik ember összeesett. A kápók odaugrottak, lerángatták róla a cipőt, egyszer csak finom koppanással néhány kisebb fémtárgy – talán aranygyűrű lehetett – a betonpadlóra esett. A kápók fölkapkodták, és gyorsan elosztották maguk között a zsákmányt. A földre zuhant ember lábai már halottfehérek voltak. Az első halott volt életemben, akit láttam. Durván megragadták és kicipelték a holttestet.

Borzasztóan megijedtem. Apu, onnan a másik oldalról próbált megnyugtatóan jelezni nekem, ne féljek, nála nincs semmi eldugott érték. Én azonban félelmemben már azt képzeltem, hogy miközben itt állunk a sorban, máris átvilágítják a testünket, és akinél a titkos sugarak jelzik, hogy van nála valami, ott helyben megölik a sugarakkal. Gyerekként még fogalmam se lehetett arról, hogy a hirtelen ijedelemtől megállhat az ember szíve, és akkor befejeződik minden. Azzal az emberrel is ez történt, hogy a megfélemlítő fenyegetés hatására összeesett.

Ez a primitív pszichológiára alapozott megtévesztő csalás a kápók privát akciója volt. Így tettek szert néha egy kevés zsákmányra. De ezen kívül is a kápóknak volt még néhány „trükkös” parancsa. Kijelentették, hogy nem szabad vizet inni, mert mérgezett. Röviddel ez után megtöltöttek néhány mocskos csajkát vízzel, majd körülvitték, és mindenkinek muszáj volt szájról-szájra adva inni belőle, amitől kegyetlenül megundorodtam. – Megint érthetetlen volt számomra, ha mérgezett a víz, akkor most akarattal megmérgezték minket?

Töprengésre nem maradt idő, az én csoportomat futólépésben elvezényelték máshova. Apu ott maradt, egyelőre. Hirtelen egyedül maradtam néhány nálam idősebb miskolci fiúval együtt. De nem értem rá sokat töprengeni ezen, mert most egy másik, az előzőhöz hasonló barakkba tereltek be bennünket, ahol már több száz hozzánk hasonló korú fiú éppen a közös büntetését teljesítette. Guggolni kellett felemelt kezekkel. Bár csak most érkeztünk, a kollektív büntetést mi se kerülhattuk el. Sűgva odafordultam egy mellettem guggoló fiúhoz és kérdeztem tőle, „minket, akik most érkeztünk, miért büntetnek?” – „Jobb, ha nem kérdezősködsz fölöslegesen” – sűgta vissza.

Később úgy éreztem, ki kell mennem. Egy nálam tapasztaltabb fiútól érdeklődtem. – „Ha ki kell menned, a kápótól kell engedélyt kérned úgy, hogy levett sapkával odaállsz elé vigyázz-állásban, és németül kérsz engedélyt, hogy kimehess a latrinára. De csak olyankor ajánlatos hozzá fordulni, amikor nyugodt hangulatban van, mert ha nem, hát kaphatsz tőle egy-két pofont”. – Szerencsém volt. Úgy jártam el, ahogy a fiú tanácsolta, és megkaptam az engedélyt, hogy kimehessenek a latrinára. – Kint már besötétedett, és – a magasba meredő őrtornyokból – minden irányban fényszórók pásztázták a terepet. A végtelen hosszú és áramvezetékekkel „dúsított” drótkerítés mellett sötét rabruhás árnyak csoszogtak, némelyek már csak vonszolták magukat.

A latrinát megtalálva egy pillanatra megálltam és rádöbbentem, hogy most már egy szál magamban, egyedül maradtam. Teljes csend vett körül, és ebben a rám szakadt magányban elkezdtem visszapörgetni gondolatban az elmúlt hetek, hónapok történéseit. Azt próbáltam megérteni, mi történt velünk tulajdonképpen? És akkor, ott a sötétségben, egy kemény elhatározás érlelődött meg bennem. Elhatároztam, hogy amikor vége lesz mindennek: a deportálásnak, a rabságnak, a háborúnak, – megírom majd, amit most érzek, a félelmet, a szörnyű egyedülletet, a védtelenségemet, 13 éves koromban az első napomat az auschwitzi koncentrációs táborban. Mindezt a mérhetetlenül keserű tapasztalatot meg kell majd írnom. –

Emlékszem száz százalékosan a pontos szituációra, amikor álltam a vizeldében és az írásra gondoltam, melyben az a fantasztikus, hogy fel sem merült bennem olyan érzés, hogy talán egyáltalán nem fogom ezt a helyzetet túlélni? Honnan van egy 13 éves elkényeztetett gyereknek ehhez elegendő lelki ereje és „optimizmusa”? Ilyesmi csakis egy naiv gyerekkel történhet meg, aki a körülötte zajló kegyetlen valóságot még nem képes magában teljesen feldolgozni. – Aztán utamban visszafelé a barakkba még valamit elhatároztam: lesz, ami lesz, holnap reggel megkeresem az apámat.

Éjszaka a barakkban csak a homályos fényű lámpák nyújtanak némi tájékozódást. A betonpadlón egymáshoz szorulva alszik a rabbá degradált tömeg. Hajnalban ideges forgolódás kezdődik, egyesek jajgatnak, mások álmosan mennek a dolgukat végezni. Összeszedem magam és eltávolodva a baraktól apu keresésére indulok. Egyszer csak olyan apuformájú valaki közeledik felém, de csak nehezen ismerem fel a csíkos rabsapkájával a fején és a már erősen sötétlő szakállával.

Valóban ő az. A zsebéből egy darab kenyeret húz elő, szabadkozom, nem akarom elvenni tőle, de végül engedek a rábeszélésének. Sietve elmondja még, hogy az ő barakkjukban egy fiatal fiú szívesen átjönne helyettem ide a mi barakkunkba, és egy rendes felvidéki helyettes kápó megengedi a cserét. A csere gyorsan megtörténik, és ismét együtt vagyunk, így kettesben kezdünk alkalmazkodni a rabsághoz.

Minden Appel előtt – megöleljük, megcsókoljuk egymást – felkészülünk lelkileg arra a veszélyre, hogy elválasztanak bennünket egymástól. Mindennapos esemény ugyanis, hogy kiválasztanak embereket a szomszéd táborokban végzendő munkára. Kitaláltuk, hogy az Appelnél én állok majd az első sorban, mert így kevésbé feltűnő, hogy alacsony vagyok, és ő áll majd a mögöttem lévő sorban. Megtörtént egyszer, hogy kiválasztották (kiszelektálták) aput a SONDERKOMMANDOBA. Már félre is állították, de a szlovák-felvidéki kápó, aki szerencsénkre jól ismert bennünket, visszacsempészte aput a mögöttem sorakozók közé. Még akkor nem tudtuk, hogy a SONDERKOMMANDO-ba sorolt emberek a krematóriumban dolgoznak, ők cipelik az elgázósított holttesteket. Ezeket a munkacsoportokat pár hét elteltével megölik, mert addig már túlságosan sokat láttak, és újakat hoznak a helyükbe.

A szabad órákat kihasználva apu hasznos gyakorlati tanácsokkal igyekezett ellátni engem. Például, hogy lehetőleg ne nézzek oda, amikor büntetnek vagy vernek valakit, egyek meg mindent, amit adnak és amit találok, ha az ehető, teljesítsem a parancsokat, ne adjak okot arra, hogy belém kössenek. Még a nemi és homosexuális viselkedéssel kapcsolatos veszélyekre is felhívta a figyelmemet.

De más fontos dolgokról is beszélt. Elmondta, hogy Miskolcon sikerült elásnia a család vagyonát. Lerajzolta a homokba és elmagyarázta hol, és hogyan lehet megtalálni a maradék értékeinket. Otthon óvatosságból nem mondták el nekem, nehogy esetleg valamilyen vallatásnál kiverjék belőlem. Ilyen esetben jobb, ha nem tudok semmiről. Apám úgy vélekedett, nem lehet tudni, mi történhet még velünk, azt se, hogy együtt maradunk-e és „ki jut előbb haza közülünk” – emlékszem, hogy pontosan ezt a mértékletes kifejezést választotta, próbálván csökkenteni félelmemet. Fontos, hogy ismerjem ezt a titkot arra az esetre, ha előbb érkeznek haza, mint ő. Meghatottan vettem tudomásul, hogy apám ismét úgy beszélt velem, mintha már felnőtt lennék. Rádöbbsentem, hogy nagyon nehéz, kritikus helyzetben vagyunk.

Egyik nap megláttam Ottót, az unokabátyámat, amint a barakkok körüli területen ismerősöket, rokonokat keres. Teljesen egyedül maradt. Az ő szüleit is a „másik oldalra” küldték, és azóta semmit nem tudott róluk. Családjukat a szegedi gettóból deportálták Auschwitzba.

Még mindig semmi hírünk nem volt arról, hova kerültek azok, akiket a „másik oldalra” küldtek, és mi lett velük? Voltak olyan rabtársaink, akik tudtak bizonyos „rémhíreket”, de a szörnyű valóságról ezeknek sem volt fogalmuk. Apu rögtön lehetőségeket keresett és végül sikerült elintéznie, hogy Ottó is átkerüljön a mi barakkunkba, így most már hárman voltunk együtt a családunkból. Apu most már mindkettőnkért felelősnek érezve magát, megpróbált élelmes módon kissé javítani a helyzetünkön. Valahogy megkedvelte őt az egyik cigány kápó és segített apámnak, így sikerült az ételkihordó csoportba kerülnie. Feladatuk szerint a konyhához mentek, ahol előfordult, hogy odadobtak nekik egy kis pótkenyert, valami ételt, máskor más értékeket, egyszer például egy kis imakönyvet. Úgy esett, hogy velünk volt az egri rabi. Csöndes, rendes ember volt. Apu egyszerűen nekiajándékozta az imakönyvet. – Akkor még működött a bajtársi érzés az emberi kapcsolatokban.

Egyik nap megjelent az udvaron egy rabruhás kápónő, aki magyarul beszélt és miskolciakat keresett. Apu azonnal odafutott hozzá, remélve, hogy valami hírt kaphat anyuról és a nagymamáról. De nem, róluk sajnos semmit nem sikerült megtudnia. A kápónő azt tanácsolta, mindenki, aki teheti, igyekezzen csatlakozni valamilyen munkacsoporthoz, hogy elkerülhessen Auschwitzból. Amikor apu visszajött hozzánk, azt kérdeztük tőle, miért van erre szükség? De ő nem számolt be nekünk teljes részletességgel mindarról, amit hallott. A kapott hírek hatására elhatároztuk, hogy mostantól tizennyolc évesnek mondom magam, mert úgy vettük észre, hogy fiatalabbakat nem osztanak be munkára Auschwitzon kívül. Az új taktika bevált, mert rövidesen sikerült besodródnunk egy néhány száz emberből álló munkacsoportba. Ebben a csoportban mindenki kapott rabszámot, de tetoválás nélkül. A feliratkozás után még sokszor kellett „átcsúszni” az „SS” tisztek kontrollján. Ebben az esetben is – ahogyan apuval már korábban megbeszéltük – beálltam az első sorba és kihúztam magam, amennyire csak bírtam, jó feszesre és magasra. Az utolsó, befejező kontrollnál annyira sikeresen kimagaslottam, hogy

megállt előttem a tiszt, közelebb lépett, és barátságosan megveregette a vállam, mondván: „STRAMMER KERL BIST DU” (stramm fickó vagy). – Nagy kő esett le a szívünkről, úgy éreztük, sikerült végre legyőzni az összes akadályt.

Az utolsó hajnali órákat töltjük Auschwitzban. Elhagytuk a félelmetes cigányláger, ahol a német cigánykapók élet-halál urai voltak, de mint később kiderült az ő sorsuk sem volt biztosítva... A cigányok főleg németországiak voltak és a családjaikkal maradhattak, aztán –

Két hónappal később augusztus 2-án az Auschwitz–Birkenauban internált 3000 cigány embert családjukkal együtt elgázosították.

A meggyilkolt cigányok száma a náci uralom alatt 23000 volt. (Google inform.)

Ismét vagonok előtt állunk, azon a helyen, ahová egy hónappal ezelőtt érkeztünk. Nem messze tőlünk egy komor árkaodos épület áll magasra nyúló kéménnyel, amelyről már tudjuk, ez az egyik krematórium, de akkor még nem tudtuk, hogy ott gázkamra is van, ahol naponta gyilkolják meg a gyanútlan emberek ezreit. – Váratlanul ismét létszámmellenőrzést tartanak. – Szájáról szájra terjed a hír, egy emberrel több van a csoportban. Most nem az első sorban, hanem középen meghúzódva állok. A német katonák, meg a kápók ide-oda futkosva keresik, hol van a tévedés? Aztán lemondanak róla. A vonat lassan elindul, kidöcög Auschwitzból, mi pedig fellélegzünk.

– Sok évvel később apu találkozott Pesten egy fogtechnikus ismerőseivel, akivel a múltat idéző beszélgetés közben rájöttek, hogy egyidőben voltunk Auschwitzban. Hamarosan kiderült, hogy akkor ott ő volt a létszám fölötti ember. Ugyanis fogtechnikusként a Sonderkommandóba lett beosztva és éppen a krematóriumban dolgozott, amikor a csoportunk ő előttük a vonatvágányokhoz menetelt. Kihasználta az alkalmat és átszökött hozzánk.

Munkába

Júliusban, aránylag jó körülmények között utazva hagytuk el Auschwitzot. Egy vagonban ötvenen ülünk a padlón, kapunk élelmet és ivóvizet, és a megállókon leszállhatunk a szükségleteket elvégezni a sínek mellett. Vagonként két-két katona őriz minket. Idősebb emberek a német Wehrmacht sorkatonaság szolgálatában. A német sorkatonák rendszerint nem kellemetlenkednek velünk. Háromnapos zötykölődés után valamilyen célállomásra érkeztünk Németországban, egyesek úgy érzik, hogy München közelében lehetünk. A vonat mellett csíkos rabruhában, ápolt, németül beszélő, szigorú kinézetű kápók vesznek át bennünket. Piros háromszög van a szinte elegánsnak mondható rabruhájukon, amiről akkor már tudtuk, ez a politikai fegyencek jelzése. Nem lehet azt mondani, hogy kedvesek lettek volna velünk, inkább egyfajta korrekt szigorúságot tapasztaltunk. Hasonló magatartású kápókkal eddig még nem találkoztunk. Az új helyzet bizonyára más viselkedést igényel, de előbb ki kell ismerünk az új felügyelőinket.

Sorban mindenkinek be kellett mondani a rab-számát, amit még Auschwitzban kaptunk, ott azzal a szigorú felszólítással, hogy ezt a számot jól véssük az emlékezetünkbe! – Soha nem fogom elfelejteni, a számot, de csak német nyelven tudom emlékezetemből visszaidézni. 79281 –

„Neunundsiebzig-zweihundert-einundachtzig.” Amikor zsidó kápónak kellett ezt a számot bemondani, ajánlatos volt a jiddis kiejtést használni: „Nán end siebzig...”. Ha pedig német kápóval vagy tisztel kellett közölni a számot, igyekezni kellett a „Zweihundert” helyett a számára exaktabb *Zwohundert* kifejezést használni.

Rövidesen egy hatalmas gyárterületen keresztül meneteltünk, ahol az épületeket „rejtőszínré” festették, illetve „rejtőhálókkal” takarták le. Ezt látva reménykedni kezdtünk, hogy itt talán valóra válik, amit a német tiszték még a határon ígértek, hogy bekapcsolódhatunk valamilyen gyári munkába és ettől kezdve rendesebb bánásmódban lehet részünk. Olyan jeleket tapasztaltunk, amelyek alátámasztották a reményeinket. Ilyen jelként értelmeztük az elhelyezésünket vadonatúj barakkokban, ahol új és tiszta emeletes ágyakat kaptunk szalmazsákkal és pokrócokkal, az ágyak mellett hosszú, faasztalokat üléspadokkal. Ez volt az első eset, amióta deportáltak bennünket, hogy ágyban alhattunk, és pokrócokkal takarózhattunk. Ráadásul az asztaloknál kaptuk meg az ennivalót.

A kápók közölték velünk, hogy mielőtt beosztásunkat minket munkába, három hétig karanténban tartanak annak kiderítésére, hogy vannak-e közöttünk fertőző betegek? Kápó-helyettesi feladatokra magyarul beszélő rabtársakat neveztek ki a csoportunk tagjai közül. – Ezek az események hoztak némi megkönnyebbülést az életünkben, úgy tűnt, korrekt elbánásban lehet részünk ezen a helyen. –

Hamarosan kiderült, hogy Allachban, München egyik külvárosában vagyunk és a gyár, amely mellett elszállásoltak, a B.M.W. konzern egyik hadiüzeme. Ottlétünk alatt többször éltünk át heves légítámadásokat. Közelünkben sívítottak a bombák, a légvédelmi ágyúk ugattak, a német katonák a kerítésen kívül a föld alá bújtak, miközben mi a barakkokba voltunk terelve.

Titokban persze reménykedtünk, hogy közeledik Németország összeomlása. Az egyik légitámadás után néhány napra abbamaradt a távoli gépek zúgása a gyár irányából. A kápók nevetgéltek egymás között, és mi megteltünk optimizmussal. – De a kellemetlen és félelmetes megnyilvánulások még csak ezután kezdődtek. –

Csoportunkban volt néhány vallásos ember, akik úgy gondolták, hogy összejönnek és „minjanban” (együtt, csoportban) imádkozni fognak. – Amikor a német kápók észrevették, siettek közbelépni és szétverték a minjant. Az imádkozók ezután is még több alkalommal megkísérelték egy-egy eldugott sarokban a közös imádkozást, de ez mindannyiszor csak növelte a bajt. Ottónak vallásos nevelése volt otthonról és eleinte az imádkozókkal tartott, de apu látva a veszélyt visszatartotta ettől.

Történt, hogy hirtelen kitört egy hatalmas zivatar, mire a kápók ordítani kezdtek, „azonnal fusson mindenki a barakkokba, nehogy megbetegedjete!” – Kissé érthetetlen volt ez a hirtelen támadt aggodalom éppen a rabok egészsége miatt. – A kápók észrevették, hogy nem eléggé gyorsan hajtuk végre a parancsot, ráadásul tolongás keletkezett a barakk bejáratánál, ezért aztán nekiestek a befelé igyekvő embereknek, és ütötték, verték, akit értek. Ebből az attakból én is kaptam egy hatalmas ütest a fejemre, amitől egy pillanatra megszédültem, de szerencsére hamar elmúlt a hatása.

Váratlanul elterjedt a hír, hogy hamarosan összeállítanak egy csoportot, akiket átszállítanak majd egy másik munkatáborba. A „Häftling-szám” (rab-szám) szerint egyesével beszélítettak bennünket az egyik barakkba, ahol a „Läger-kápó”, a „Blockältester” (barakk-idős-főnök) és egy harmadik kápó előbb kérdezték a nevemet, számomat, végül tudakolták, hogy aki előttem volt bent és a száma eggyel kisebb az enyémnél (79280) vajon az apám-e? Megmondtam az igazat, mire azonnal közölték, hogy én a távozó csoporttal megyek, az apám azonban Allahban marad.

Egyedül

Iszonyú csapásként éltük át mind a ketten apámmal az elválást. Öt percet adtak arra, hogy elkészüljek. Nem emlékszem, képesek voltunk-e beszélni egymással, annyira megbénított minket ez a döntés. Az ismerősök enyhíteni igyekezvén a fájdalmunkat, vigasztaltak, egyesek hallani vélték, hogy csak a közelbe visznek. Néhány, nálam idősebb barátommal kerültem egy csoportba Miskolc környékéről, akik erős, edzett, falusi gyerekek voltak, ezért apu szólt nekik az érdekemben. Arra kérte őket, vegyenek be a társaságukba, legyenek a közelemben, és amennyire lehet, figyeljenek és vigyázzanak rám.

Az első hetekben valóban sikerült az idősebb fiúk közelében maradnom, és bár edzettebbek voltak nálam, a kemény munka és a kegyetlen bánásmód következtében hamarosan legyengültek, fizikailag és mentálisan összeomlottak. A hozzám közeli négy fiú egyikét (sajnos az ő nevére sem emlékszem) szeptember vége felé a Waldlággerben „kiszelektálták”. – Akkor már megértettük, hogy a kiszelektáltak közül senki nem jön vissza. – Akit kiszelektáltak, annak a számát följegyezték a másnap induló transzportba. Este még próbáltuk rábeszélni a fiút, hogy cseréljen valakivel, aki az úgynevezett „könnyű munkára” akarna helyette elmenni. A tapasztaltabb lengyel zsidó-fiúk figyelmeztették: „gázkamrába akarsz jutni?” Szegény barátunk addigra már annyira le volt gyengülve, hogy reménytelennek látva a helyzetét azt mondta: „annál rosszabb, mint ami itt van, már sehol nem lehet”. – Akkor még ő sem tudhatta, hogy de bizony lehet még ennél rosszabb is. –

Visszatérve az Allachból történő elszállításunk előkészületeihez, ismét kopaszra nyírtak, majd a fejünk közepén, homloktól a tarkóig egy kétcenti széles sávon bőrig borotváltak. Ezt a messziről is jól felismerhető jelölést az esetleges szökések ellen találták ki. Ponyvával letakart teherautókon indult a csoport ismeretlen célunk felé. Megtiltották, hogy útközben kinézzünk. Mellettem egy rés volt a ponyván, ezen a résen óvatosan kilestem, és egy olyan nagyvárost figyelhettem meg, amelyet röviddel ezelőtt súlyos bombatámadás pusztító ereje rombolt szét. Az utcákon még füst gomolygott, felborult villamosokat, körülöttük futkosó embereket, és eszközeiket hurcoló tűzoltókat láttam. Még hallani lehetett a szirénáik hangját. Bawaria fővárosán, Münchenen utaztunk keresztül, 1944. augusztus első napjaiban, egy nehéz légitámadás után.

Új helyzetemen töprengve szorongás és félelem fogott el. Tisztában voltam vele, hogy nincs visszaút, véglegesen elválasztottak apámtól, magamra maradtam. Elhatároztam, igyekszem majd tényleg közel maradni a fiúkhoz és a többi miskolci ismerőshöz, akikre apu rábízott. Egy kis faluban pihenőt tartottak a gépkocsivezetők, mi azonban nem szállhattunk le, az autókban maradtunk az örökkel. A falusiak körülállták az autóinkat, és kíváncsian méregettek bennünket. Néhányan kínainak néztek minket a borotvált fejünk miatt. Engem is észrevettek, és azon csodálkoztak, hogy hogyan kerül egy gyerek a rabok közé?

Sötétedett már, mire megérkeztünk ismét egy teljesen új, tiszta lágerbe, ahol még minden kezdeti állapotban volt. Minden egyes barakkba ötven embert szállásoltak. Megpróbáltam a fiúk közelébe sodródni. Az új Blockältester (barakk-főnök), egy felvidéki származású, de

kicsit magyarul is értő-beszélő előljáró először ételt oszt, aztán inkább kérő, mint parancsoló hangon adja az utasításokat. Rendes embernek tűnt, úgy éreztük, jó kezekbe kerültünk. Az éjszakát a padlón töltöttük. Másnap, reggeltől estig az új ágyakat hurcoljuk a raktárakból, ezekkel rendezzük be a vadonatúj lágert. A hangulat biztató, többen a mi csoportunkból kapnak kápó kinevezést, de halljuk a figyelmeztetést is, vigyázni kell, nehogy szembe kerüljünk a Lägerältesterrel (lágér-idős-főnök). Ő egy német politikai fogoly, aki élet és halál ura a lágerben. Kinézete félelmetes, viselkedése brutális, és Hochdeutsch (félnémet) akcentusban beszél. – Mettenheimben vagyunk, Mühldorf mellett, egy katonai repülőtér és a vonatsínek szomszédságában. –

Másnap reggel a Lägerältester vezényli az Appelt. Vannak német szavak, amelyekre azért és úgy emlékszem, ahogyan tőle hallottam az appeleken: – „Arbeiders Kommando VORFÜHREN!” (dolgozó különítmények SORAKOZÓ!) – A „Zählappel (létszámmellenőrzés) végeztével erre a parancsra mindenkinek azonnal a gyülekezőhelyére kellett rohanni. Előfordult, hogy nem voltunk elég gyorsak, vagy a számára elfogadhatónál nagyobb zajt hallott a sorakozás idején, olyankor a Lägerältester ordítani kezdett és ütötte-verte, aki a közelébe került. Azután „disziplinről” (itt: „fegyelemről”) szónokolt és büntetésekkel fenyegetőzött. – Mind a mai napig, ha ez a szó: „Disziplin” elhangzik (a mindennapos héber beszédben is gyakran előfordul ez a kifejezés, de többnyire valamilyen szakmai tárgykörben és „törvényszerűség” értelmezéssel), a Lägerältester ordibálásától bennem maradt traumát idézi az emlékezetembe.

Három hónappal később, a Waldlágérben, én is erősen leromlott állapotba kerültem, eluralkodott rajtam a kétségbeesés. Úgy döntöttem, könnyebb beosztást kérek. Erőt vettem a félelmemen és odamerészkedtem ehhez a vademberhez. Azt kértem tőle, helyezzen engem a konyhába, ahol akkor már több fiatal is dolgozott, mint Kartoffelschäler (krumplihámozó). – Rámnézett, majd a kezeimre és jelezte, jöjjenek velem. Az irodájába mentünk, ahol bekötözte a sebes kezeimet és elbocsátott. – Ha véletlenül rossz hangulatban találom, agyonvert volna. –

Mettenheim Lágérben a „Fütterer” nevű építő vállalkozás munkacsoportjába „Kommandóba” osztottak be. A tájékozottak azzal biztattak, hogy ez aránylag jó munkahely lesz. Bent a Lagerben tiszta fekvőhelyet kaptunk, az étel ehető volt, és majdnem elég, a bánásmód bár szigorú, de ismét korrekt. Optimista hangulat terjedt el közöttünk. Bizakodtunk, talán a holnapi első munkanaptól mégiscsak megvalósul, amit a határon ígértek: „aki dolgozik, annak nem eshet baja”.

Reggel ismét Zählappel. Ötös sorokba rendeződünk, mikor a számoló tiszt közeledik és parancsra le a sapkát, és vigyázz-állásba merevedünk, távolodásakor vissza a sapkát. Munkacsoportba beosztva ismét ötös sorban a lágér-kapuhoz menetelünk. Ott újra megszámolnak és vigyázó szemekkel követnek a Läger-kápó kíséretében a kapuig. Ott rendszerint ténfereg néhány ismeretlen feladatú kápó is, akiknek rendszerint fiatal fiú-kíséítőik voltak. Ezek nem tudni milyen formában, de hamar besodródtak az elit vezető prominensek klikkjébe. Kezdtém figyelni, miért is jutottak bizonyos emberek a mi sorainkból gyorsan vezető szerephez? Voltak közöttük olyanok, akik perfekt beszéltek németül, és vezető egyéniségűeknek mutatkoztak. Mások hajlandóak voltak brutálisan bánni a saját bajtársaikkal. A kíséítő pozícióba került fiatal fiúk pedig rendszerint jó kinézetű, szép gyerekek voltak, akik hivatalosan a kápók és a tisztek lakóhelyét tartották tisztán. Ezeket a köznyelv „Pippel”-nek nevezte, és kiderült, hogy szexuális szolgáltatásokat is kellett nyújtaniuk. Számomra akkor még nem volt kellően

tiszta, mit kell ezen érteni, de irigyeltem ezeket a fiúkat, mert mindig „elegáns” rabruhában forgolódtak, soha nem voltak éhesek, és jó dolguk volt.

Ebből az időből két emberre ma is nagyon tisztán emlékszem, amint a Láger-kapuban állnak: az egyiket „Zanbar”-nak hívták, ő Lagerschreiber (tábor írnok) volt Mettenheimben. Később, már az ötvenes években ő lett az Izraeli Nemzeti Bank elnöke. A másik emlékezetes figura, apu barátja volt Miskolcra, és „Abramovits”-nak hívták. Apu őt is megkérte még Allachban, hogy figyeljen rám, és segítsen, amikor szükség lesz rá. Kápó lett Mettenheimben, és nem foglalkozott velem. Amikor augusztus 20-án összeállt a Waldlágérbe irányított csoport, ő is ott állt a kapuban, és felismert, a már kifelé tartó sorban. Odalépett hozzám és azt kérdezte: „Te is a Fütterer Kommandóval mész”? Nekem úgy tűnt, mintha egy pillanatra eszébe jutott volna, hogy talán tennie kellene valamit az érdekemben, de rövid gondolkodás után csupán néhány biztató szót szólt, aztán magamra hagyott. Pillanatnyi reményem eloszlott. Beosztása ellenére nem segített, hagyta, nem tehetett mást(?), hogy a pusztító kegyetlenségbe meneteljek. Dacára, hogy erős ember volt, nem maradt életben.

Miután kiléptünk a lágerkapun, német katonák szegődtek a munkacsoporthoz és azok kíséretével érkeztünk a munkahelyre. A munkacsoport kapója még az Allachon kinevezett magyarországi ember volt. Nem volt egy vezető egyéniség, de be akarta bizonyítani a katonáknak, hogy jól teljesíti a szerepét és igyekezett katonásan meneteltetni és énekeltetni velünk magyar katonai dalokat. Fizikailag még jó állapotban voltunk, megint optimista hangulat uralkodott és aránylag tűrhető hangulatban érkeztünk kb. háromnegyed órás menetelés után a munkahelyre.

Keskeny aszfaltút vezetett a falvak között a kraiburgi erdőkbe. A környék agrár terület, az erdő mélyén egy óriási földalatti repülőgépgyár volt építésben. A környék tele lett szórva táborokkal. Volt két-három kényszermunkásokkal megtöltött zsidó tábor és voltak lengyel és ukrán „önkéntesek” táborai. Ott laktak az építő szakmunkások.

Reggelenként azok is csajkával és a napi kenyéradagjukkal a kezükben vonultak a munkahelyekre. Ők a Todt katonai építőegység keretében teljesítettek szolgálatot. A családjaik keleten maradtak, miközben ők szintén kényszermunkára voltak besorozva a német hadseregbe.

Nem hasonlítható hozzánk a helyzetük, mert nem verték őket, nem gázosították el őket, szabadon kijárhattak munka után a lágerükből és szakmunkát végeztek.

Az első munkanapunkon cementzsákokat kellett áthordani egyik helyről a másikra. Nem tudtam, hogy mennyire nehéz egy ötven kilós cementes zsák, ha azt háton kell cipelni. Amikor rárakták a hátamra, támolyogni kezdtem a nehéz súly alatt, azt hiszem, kicsit meg is szédültem. A német katonák rám kiáltottak, és szidalmazni kezdtek. Az egyik csoporttárs, már nem gyerek, aki vidéki származású volt és megszokta az ilyen kemény fizikai munkát, oda-futott hozzám, levette a hátamról a zsák cementet, és azt mondta, „ha leejted ezt a zsákot, ezek agyonütnek, és mindnyájunkra dühösek lesznek. Maradj te mellettem, és segíts csak!” Ebben a helyzetben ez a bajtárs mentett meg engem. Számos hasonló eset fordult elő velem az első hónapokban, amikor a szerencse rendes emberek mellé sodort, akikben maradt még emberség ebben a pokolban is, és segítettek egymást, de különösen a fiatalokat.

De nem csak a csoporttársaim segítettek. A német-lengyel Fütterer Kommandó munkavezetője, aki horogkeresztes egyenruhában járt, szintén igyekezett könnyebb munkára beosztani engem. A reggeli eligazításnál elkiáltotta magát: „Wo ist der Junge?” Amikor előálltam, küldött az ácsokhoz, kézre adni fadarabokat, szögeket, máskor meg a kőművesekhez küldött maltert keverni.

Így ment ez két hétig, amikor egy vasárnap parancs jött, hogy a Fütterer Kommandó át lesz helyezve a Waldlágerbe.

Elindítottak minket a tűző napon gyalog, de akkor még jó állapotban voltunk. Szabad volt a menetben egy keveset szavakat váltani és egyeseknek eszébe jutott hogy ma, pont augusztus 20 van és, hogy „otthon nemzeti ünnep van”. Jellemző, hogy még sokan közülünk ebben a situációban is még hazafias érzelmekkel gondoltak Magyarországra és az „otthoni” ünnepségekre. De nagyon beárnyékolta a hangulatot az a hír, hogy bizony rossz körülmények várnak ránk a Waldlágerben. Nagyjából kétórás menetelés után egy szép erdőbe érkeztünk, majd hirtelen egy tisztáson megláttuk a lágert.

Kerek, jégkunyhó, igló formájú barakkok, a padlón közönséges szalma szétszórva, – ez a fekvőhely. – A barakk belmagassága középen talán ha eléri a másfél métert, belül csak mélyen lehajolva, inkább kúszva-mászva lehet közlekedni. Hús ember lesz egy-egy barakkba bezúfolva. Négy-öt ilyen kerek kunyhó számít egy blocknak. A Blockältester lengyel származású zsidó, és jiddisül beszél. Hamarosan kiderült, itt a vezetők valamennyien Lengyelországból Franciaországba menekült zsidók, akiket később onnan deportáltak. Leon, az én Blockältesterem, amolyan jóakarátúnak látszó ember, ételosztásnál igyekszik a fiataloknak a sűrűjéből adni a levest, és ami marad, azt igazságosan elosztja. Az erdő fái tövében, földre kuporodva fogyasztjuk el az ételt. Ameddig szép az időjárás, ez cserkész tábor is lehetne, ha nem lennének szögesdrót-kerítéssel elzárva, ha nem vigyáznának ránk német katonák, ha nem kényszerítenének tízórás kemény munkára, és nem lenne minden hajnalban és este Appel.

A kegyetlenül nehéz életfeltételek ellenére az első hetekben még álljuk a sarat. A bennünket kísérő és ránk vigyázó – többnyire idősebb – német katonák, akiket a Wehrmacht kötelékéből vezényeltek ide, aránylag rendszeresen viselkedtek velünk. Megengedték, hogy a munkába menetelés közben még beszélgethessünk is egymással a sorban. – Ugyan mi másról tudtunk beszélgetni, mint a családjainkról, az otthoni ízeikről, az ételek illatáról? –

Érdekes, hogy a kultúréhség és a fantázia válságos helyzetben is néha kifejezésre jut, mert voltak némelyek, akik még irodalomról, művészetekről és asztronómiáról is kedvet kaptak beszélgetni a hosszú, majdnem egy órás menés alatt a munkahelyre.

Persze, előfordult, hogy azt is mérlegeltük, vajon lenne-e lehetőség innen megszökni? A józanabbak azonban elvetették az ötletet, magyarázván, hogy rabruhában, pénz nélkül egy napon túl képtelenség lenne elbújni.

Ez a már majdnem tűrhetőnek mondható helyzet azonban csak néhány rövid hétig tartott, aztán lassan, szinte észrevétlenül bekövetkezett a fizikai és mentális állapotunk hanyatlása.

A tartalmatlan és kevés étel, a nehéz fizikai munka, a pihenés teljes hiánya kezdte fölemészteni az ellenálló képességünket, legyöngítette, megtörte az embereket.

A napi munkából visszatérve felvettük az ennivalót, és már nem maradt energiánk a tisztálkodásra sem. Eltetvesedtünk. Az egyetlen, még otthonról nálunk hagyott holmi, a cipő lekopott a lábunkról. A tönkrement cipő helyett fapapucsot adtak, amelynek a silány anyagból készült felsőrésze feltörte a lábunkat, és súlyos sebeket okozott.

Bekövetkezett az őszi esős időszak, sokszor átázott rajtunk a rabruha, mire a munkahelyre értünk és vissza is csuromvizesen értünk az erdőbe, és ebben az állapotban terültünk le a szalmára is. Silány ruhánkat egy vékony csíkos vászonkabáttal és egy haskötővel egészítették ki. Ez utóbbinak az lett volna a feladata, hogy melegen tartsa a hasunkat. Úgy látszott, hogy a németeknek még szükségük van az olcsó, majdnem ingyenes munkaerőnkre 1944 őszén és ezért próbálják meghosszabbítani a munkaképességünket.

A végletekig lefogyott mindenki. Sokan kaptak hasmenést. A mésztől és a cementtől kiégett az emberek keze, csúnya sebek keletkeztek kinek a kezén, kinek a lábán és mindenhol a testen. Kezdünk úgy kinézni, mint egy „Muselmann”. Leromlott kondícióval nehéz volt tartani a fegyelmet. A munkahelyen már elégedetlenek voltak a teljesítményünkkel, ezért a katonák és a lengyel előmunkások elkezdtek veréssel fegyelmezni bennünket. Különösen a kora reggeli ébresztés hagyott bennem kegyetlen emlékeket. Hajnali korom sötétben, amikor a tömegszállás alakított hálókunyhónkban az ember az orráig se lát, felhangzik a fülsiketítő kolompolás és ordítás: „Alles aufstehen!” Már az első hang megalázást tartalmaz – nem azt ordítják, hogy mindenki – Alle kelljen fel, hanem Alles – minden, mely kifejezés tárgyakra és nem emberekre vonatkozik.

Sokat szenvedtünk a felfázástól. Éjszaka akár két-háromszor is ki kellett menni és jobb esetben eljutottam a latrináig, de előfordult, hogy már a fák között botorkálva kényszerültem elvégezni a szükségletemet. Szerencsém volt, ha nem látta meg senki. Ilyenkor félve a konyha irányába pislogtam, ég-e már a villany? – Ha igen, már alig maradt idő a kábult éjszakai alvás folytatására. És ha már annyira legyengült az ember, hogy úgy érezte, nem képes folytatni a munkát, este jelentkezhettek a helyi orvosi Rewierbe (betegszoba). Ott azonban se gyógyszer, se steril kötözőszer nem volt, viszont kaphattam két nap Schonung-ot (munkaszünetet), vagy pihenő befekvésre beutalást. Ez meg azzal a veszéllyel járt, hogy két nap fekvés után még annyi erő sem maradt az emberben, amennyi korábban volt.

Az első két-három halálesetre még felfigyeltünk, aztán hozzászoktunk, hogy mind többen hiányoznak a munkahelyről, majd eltűnnek végleg. Látva az általános leromlást, a kápók megpróbálták ellenőrizni az emberek tisztálkodását. Azzal kezdték, hogy aki munka után nem ment mosakodni, nem kaphatott ételt. Ezzel szemben a jól dolgozókat cigarettával jutalmazták. Leon, a block-ká pó, akihez tartoztam, próbált segíteni nekem. Arra célozgatott, hogy ha „vigyázok magamra”, maga mellé fog beosztani benti munkára, de ehhez tisztának kell lennem. Hamar kiderült, hogy nem töltöm be a hozzám fűzött reményeit, így – szerencsémre – nem lett semmi ebből az ajánlatból.

Amikor október vége felé először jelentkeztem a lábsebeim miatt a Rewierbe, és kaptam két nap Schonungot (pihenés a munkából), váratlanul Leon keresett este. Kihívott a fekvőhelyemről és a rá jellemző kissé fenyegető mély hangján közölte: „Te a Schonungod ellenére holnap munkába mész! Nem ajánlatos holnap a lágerben maradni.” Többet nem mondott, de úgy

éreztem, hallgatnom kell a szavára. Amikor másnap visszaérkeztünk a munkából, nem engedtek szokás szerint szétszéledni, hanem mindenkit egyenesen az Appellplatzra vezényeltek, ahol meztelenre kellett vetkőzni. Egy SS-tisztekből álló csoport, köztük egy doktornő mindenkit gondosan megnézett, és a „Muselmann” kinézetűeket kiszelektálták.

Pontosan emlékszem rá, a sapkát a fejünkön kellett hagyni. Mielőtt a tisztek az én közelembe értek volna, egy ismeretlen kápó odalépett hozzám, és megigazította a fejemen a sapkát, majd odaszólt németül: „Lege an die Mütze Vernünftiger” (Legyen rajtad eszesen-okosan az a sapka). Jóindulatú tanács volt, olyan értelemben, hogy próbáljak jó benyomást kelteni.

Én emlékszem a jótettekre is – nem csak a szörnyűségekre. Tisztában vagyok vele, hogy számos kivételes és véletlen segítségnyújtásnak köszönhetem, hogy életben maradtam. Ez azonban cseppet sem csökkent a németek, a magyarok és a szolgalelkű kápók felelősségét a történetekért. Csak ritka véletlen esetekben, a vak szerencse és a kevés jóakarátú ember segítőkészsége folytán sikerült egyeseknek, mint nekem is, életben maradni.

Az Appellplatzon kiszelektáltak és akik nem vonultak ki munkára, vagyis a Schonung-osok, másnap Auschwitzba lettek szállítva, és ott elgázósítva.

Az életemet Leonnak köszönhettem, de ebben az esetben is csak időlegesen.

Egy következő alkalommal éjszaka az egész lágert felébresztették és kivezényeltek minket az Appellplatzra. Ami ott volt, olyant még nem láttam azelőtt. Az egész teret megvilágították fényszórókkal és körül lettünk véve gépfegyveres német SS-katonákkal. Elterjedt egy félő, suttogó hír, hogy a németek most mindnyájunkat lelőnek. Azt fontolgattam, merre lenne érdemes a fák közé rohanni, ha elkezdődik a lövöldözés? Ismét úrrá lett rajtam az a bizonyosság, hogy el tudok majd futni a halál elől. Egy idő után kiderült, hogy az esti számlálásnál hiányzott egy ember, azt keresik. Végül, valahol az egyik block mélyén tényleg találtak egy magábaroskadt embert, aki nem ébredt fel az Appelra. Ketten, egyikük a láger-kápó, egy német politikai fogoly, a másik a helyettese, Alfonz – egy német félzsidó, köztörvényes elítélt nekiestek a szerencsétlen embernek és a szemünk láttára agyonverték. Elrettentő példát statuáltak ezzel, bizonyítván a németeknek, hogy a „Disziplin” a kápóknál biztos kezekben marad továbbra is.

Késő ősz van, hideg az eső a Waldlágérben. Hullanak körülöttem az emberek, én is egyre rosszabb állapotban vagyok. Alfonz, aki részt vett az eltűnt, azután nagy felhajtással megtalált Häftling (rab) agyonverésében, engedélyt kap egy új block szervezésére fiatal fiúk számára, emeletes priccsekkel, szalmazsákokkal, vaskályhával. Leon szólt, menjek én is, ott kedvezőbb körülmények lesznek. – Alfonz talán ezzel akarta jóvátenni részvételét a gyilkosságban? – *Különös, hogy erre csak most, ötven év elmúltával gondolok...*

Átmentem az Alfonz által szervezett blockba, ahol ötven, 15-18 éves fiúval volt közös a szállásunk. – Alfonz mint a helyettese a Lágerkapónak befolyásos ember volt, így meg tudta szervezni és el tudta intézni, hogy könnyebb munkára helyezzen el egyeseket a környékbeli parasztoknál. Ami engem illet, egyre gyöngébbnek érzem magam, a sebeim miatt járni alig tudok, csak húzom a lábamat. Már nincs erőm kivonulni a Fütterer Kommandóba.

Úgy november vége felé, az egyik esti Appel idején váratlanul egy szedett-vedett ruházatú Häftling-csoport vonul be – katonás meneteléssel magyar nótát énekelve a lágerbe. A sapkájuk szerint magyar munkaszolgálatosoknak néznek ki. Valóban, egy a keleti frontot is megjárta magyar munkaszolgálatos század maradványa érkezett, akiket a Waldlagerbe vezényeltek. Remény lopódzott a szívembe, hátha közöttük van valamelyik Grünwald nagybácsim, hiszen őket is az orosz frontra vitték két évvel ezelőtt. (Nem tudhattam, hogy hiába keresem őket, addigra már régen nem voltak az élők sorában.) Reményeim hamarosan szertefoszlottak, kiderült, hogy se rokon, se ismerős nem akadt az újonnan érkezettek között. Viszont új híreket hoztak számunkra. Megtudtuk, hogy Horthy kapitulálni akart az oroszoknak, de nem sikerült, mert a németek megakadályozták ebben és Szálasi kaparintotta kezébe a hatalmat. Ez az esemény nyilván kegyetlenül érintette a budapesti zsidóságot, de a mi számunkra hosszú idő után biztató jel volt arra, hogy a németek vesztesre állnak, közeledik már a háború vége. Volt még egy ok, ami miatt kedvezően fogadtuk az újonnan érkezetteket, mert reméltük, hogy az aránylag jobb mentális és fizikai állapotban lévő fiatal emberek könnyítenek majd a helyzetünkön.

Folytatom a maradék erőmet felőrlő mindennapos küzdelmet az Alfonz blockban. A munkahelyről érkezvén Alfonz mindenkinek megvizsgálja a kezét, így az enyémet is, hogy megmos-tam-e, mert csak az után kaphatom meg a levest és a napi kenyéradagot. Felmászunk a priccse-re és éhségtől és fáradtságtól gyötörve magunkba döntjük a levest. Az önsanyargatás csak ezután kezdődik, megegyem-e azonnal a kapott másnapi kenyéradagot vagy tartalékoljak egy darabot későbbre? Ez az idegőrlő dilemma minden alkalommal töprengésre és kemény, önmegtartóztató döntésre kényszerített. Tudatosult bennünk, hogy ajánlatos azt a kis adag kenyeret több alkalomra beosztani, mert erősebben károsodik a szervezet, ha hosszú órákon keresztül éheznek. De ebben rizikó is volt, mert előfordulhatott, hogy éjszaka egy másik éhező ellopta az önmegtartóztatással eldugott, megőrzött kis kenyérdarabot a fejünk alól.

Ebben az önmegtartóztató belső küzdelemben úgy éreztem, azt kell tennem, amit apu még akkor ajánlott, amikor együtt voltunk. „A kenyér egy részét félre kell tenni másnapra”. Pontosan emlékszem a szavaira, úgy éreztem, hüen követnem kell apu tanácsát és ahhoz kell tartanom magamat.

Néha úgy rémlett meggyötört fantáziámban, hogy apám mellett van és lát és tanuja a döntésemnek... Az idő múltával, ez az intelem mindinkább lelkiismereti kérdéssé vált számomra egyenes arányban a fokozódó éhséggel és az egyre nyomasztóbb testi gyengeséggel. Aztán mégis kompromisszumot kötöttem a lelkiismeretemmel, és rendszerint csak egy egészen kicsi, apró darab kenyeret őriztem meg másnapra.

Esténként Alfonz a meleg kályha mellé ültette kedvenc embereit, a protekciósokat, akiket enni-, innivalóval traktált. Akadt egy alak, törpe volt, avagy gyerek, aki gitározott és énekelt, meg anekdotákat mesélt a társaságnak. Franciául beszéltek és jiddischül énekeltek. Ahogy telt múlt az este, egyre több francia és lengyel származású kápó csatlakozott hozzájuk, és jóízűen nevetgéltek a meleg környezetben. Ez alatt mi többiek – távol a kályhától – kiéhezve, kimerülve, tetvesen, piszkosan, esőtől és pisitől nedvesen csak elterültünk a priccseinken, hozzánk alig jutott el valami a kályha melegéből. Mióta ott, abban az ellentmondásosan rettenetes és embertelen helyzetben hallgatnom kellett a kápók jiddisch éneklését a „felgyújtott Belz faluról” és a „zsidó anyáról” kegyetlenül megcsömörlöttem a jiddisch nyelvtől és a daloktól.

Az egyik fiú meggyanúsított azzal, hogy elloptam a félretett kenyerét, pedig semmi részem nem volt benne. – Ebben az időben kezdett kínozni a hasmenés. Szerencsés esetben sikerült elérnem a block hátsó bejáratát, és a sötétség leple alatt a fák tövében megkönnyebbültem. Nagyon veszélyes helyzet volt ez, de a kápók ott bent hangosan nevetgéltek, semmit nem hallottak, és nem tudtak semmiről. Reggelente a block fapadlója tele volt bélsárral. Hiába keresték, ki követte el, kinek van hasmenése, mindenki tiltakozott, „én nem, nem én voltam”, de már mindenkinek hasmenése volt. Egyik este Alfonz észrevette, hogy alig vonszolom magam a sebes lábam miatt, és beutalt a „sebészeti Rewierbe”. A hasmenést igyekeztem eltitkolni, mert úgy hallottam, hogy a „hasmenéses Rewierből” senki nem jön ki élve.

A „sebészeti Rewier” földbeásott fabarakkban működik, amelynek csak a teteje és a kis ablakai látszanak a föld szintje felett. Egy szombathelyi orvos, dr. B. vezeti a körülbelül harminc ágyas Rewiert. Erélyes ember, a tizenhét éves fia, Tomi segédkezik a sebek kötözésében, és a betegek gondozásában. Gyógyszerek, fertőtlenítők alig vannak. A sebeket papír-bandázsba kötözik. Amikor elfertőződött sebeket kell „műteni”, ehhez nincs se altató, se éter, se más fájdalom-csillapító, így a szerencsétlen páciens vérfagyasztó jajgatása jelzi a műtét folyamatát a kis elkerített mőtősarokból. Ilyen körülmények között, az embertelen fájdalmak dacára, csak ritkán sikerült az életmentés. Az én sebeim szerencsére nyitottak, nincs még belső fertőzésem, csak kötözésre és nyugalomra van szükségem.

Naponta kötöztek, és utána pihenhettem, miközben csendben figyeltem, mi történik itt körülöttem. Kettesével feküdtünk egy cca. nyolcvan centiméter széles ágyon ruha nélkül. A körülöttem fekvők többsége magyar nyelvű. Néha beszélgetnek családról, az emlékekben élő ételek ízéről, és a reményekről. – Betegtársaim mindent elkövetnek, hogy az orvosnak és a fiának a kedvébe járjanak. Dicsérik a „remek gondoskodásukat”, főként azért, hogy tovább maradhassanak, pedig amit mondtak, hamis túlzás. – Ami engem illet, inkább mélyen hallgattam, és magamban elítéltem a csalóka hízelkedést.

Egyik este különös meglepetés ért, látogatóm jött. Egy Häftling-társam keresett meg, akivel a „Fütterer Kommandóban” dolgoztam együtt. Néhány főtt krumplit hozott nekem, amit az a lengyel kőműves küldött, akinél korábban maltert kevertem. A történet hihetetlen és maig érthetetlen számomra, ugyan mi kötelezte ezt a társamat arra, hogy elhozza nekem ezt a küldeményt, hiszen ő maga is megehetne volna?

Még léteztek EMBEREK.

Dr. B. két hétig tartott a Rewierjében. Úgy döntött, hogy további gyógyulásomhoz már nem kell feküdnöm. A sebeim azonban egyáltalán nem gyógyultak be, a helyük máig megmaradt, még most is vannak érzéketlen bőrfelületek a lábamon. Kapcsolatom sem az orvossal, sem a fiával nem alakult olyan közvetlen barátságossá, hogy kérhettem volna halasztást. Feltételezésem szerint bizonyára kellett a helyem valaki másnak.

December eleje volt, amikor egy hideg havas délután kiírtak a Rewierből. Tiszta, fertőtlenített rabruhát kaptam, meg egy pár facipőt, még utoljára bekötözték a lábamon a sebeket és kétheti fekvés után kitétek a havas erdőbe. Ott álltam a hideg szélben, hirtelen az egyensúlyomat is majdnem elvesztettem, majd kissé tántorogva elindultam a láger felé. A két hét alatt, amíg betegen feküdtem, jelentős változások történtek kint. Ötszáz méterrel arrébb egy erdei tisztásra lett az új téliláger elhelyezve – Winterlager. Most odáig kellett eljutnom.

Erre az útra a Rewierből a régi ismert, de már elhagyott blockok mellett az új Winterlágërba, tisztán emlékszem, mert dacára, hogy nem volt messze, borzasztó nehéz és reménytelen volt számomra. Csak hozzám hasonló támolýgó Muselmann-okat látok, mocskos pokrócokkal a fejüket, testüket becsavarva keresnek védelmet a hidegtől. A lábsebeim már ismét feltörték a fapapucstól, a nadrágom szára rövid és a lábszár a boka fölött egy keskeny sávon védtelen a hidegtől és rövid percek alatt szinte érzéketlenné fagyik. Amikor elértem a régi block környékét, ott minden kihalt volt és üres, nem találtam senkit, elvesztek az ismerőseim, a miskolci fiúk, mindenki. Ismét teljesen egyedül maradtam.

Éreztem, hogy nem leszek képes újból munkába állni. Aztán kiderült, hogy nem nagyon törődnek már a munkafegyelemmel

A Winterlágër húsz-huszonöt sorból álló földbevájt kunyhó, csak a cseréptető emelkedik ki a föld felszíne fölé. Ebbe a tíz méter hosszú, ember-magasságú fedett árokba két-három falépcsőn lehetett lejutni. Az árok mindkét oldalán hatvan centi magas, két méter széles fapriccs húzódik, vékony szalmazsákokkal. Az árok végében vaskályha. Harminc embernek volt hely a priccseken, de már nem voltunk ennyien, ezért maradt hely bőven, és a pokróc is több volt, mint ember. Amikor odaértem a Rewierből, észrevettem, hogy senki nem törődik velem, ügylátszik, hogy kinézésemet látva, úgy gondolták már csak néhány napig leszek képes vegetálni.

Az erdőt már hó takarta és a fagyos napokon csökkent vagy teljesen szünetelt a munka, a hidegben nem lehetett betont keverni. Ebben a helyzetben sokan kaptak engedélyt arra, hogy minden tevékenység nélkül a lágërben maradhassanak. Kezdték mutatkozni az összeomlás első jelei, felbomlott a munkafegyelem. Így én is gyakran maradhattam egész nap a blockban.

A blockban egyetlen gyöngé villanykörte ég éjjel-nappal. Egy alacsony növésű ember vagy talán gyerek – nehéz megbecsülni az emberek korát, mert már mindannyian kortalan Muselmann-okká váltunk – folytonosan a kályhát piszkálja és néha magában, de hangosan felnevet. Hosszú napokon keresztül ültem ebben a bunker-barakkban még két-három Muselmann-társsal a kályha mellett, vakaródzva a tetvektől, és várva a napi ételosztást. Éjszakánként gyakran arra ébredtem, hogy már nem tudom visszatartani a szükségletemet, és meztláb rohanok a hóba, hogy elérjem a latrinát.

Néhány napra ismét munkába küldtek. A régi Fütterer Kommandóhoz mentem abban a reményben, hogy talán kapok egy kevés repetát a lengyelek csajkáiból. A főnök leültetett egy sarokba, elgömbült szögeket egyengetni egy kalapáccsal. A többiek már alig ismertek fel. Egy másik alkalommal, az ügyetlen helyezkedésem miatt besoroltak a legfélelmetesebb munkahelyre, amelynek Hauptbaustelle (a fő építkezés helye) volt a neve. Hatalmas területen egy földalatti repülőgépgyár épült, ahol szörnyű munkakörülmények uralkodtak. Rabok százai cipelték a cementes-zsákokat hosszú, magas, falépcsős feljáraton. Itt százával haltak meg az emberek a gyengeségtől, a leromlottságtól és a verésektől. Szerencsémre „csak” lapátolnom kellett a meredeken lefolyatott betont. Térdig álltam a csípős betonkeverékben az égő lábsebeimmel, miközben a facipőm majdnem bentragadt a betonban.

Ezt a helyet azóta emlékműnek nyilvánították és az egyik betonívet meghagyták az átélt szenvedések néma tanújának. Minden év május elején emléknapot tartanak ott a német „*Memento Initiatieve KZ – Gedenkstätte*” és a szintén német „*Gegen Vergessen – für Demokratie*” elnevezésű szervezetek rendezésében. – Mindkét szervezetet németek alapították, és ők tartják fenn. – 1996-ban Esztivel megnéztük ezt a helyet. Kísérőink mutattak egy facipő-nyomot, de nem gondolom, hogy ez az én facipőm nyoma lenne, mert velem együtt több ezer facipős Häftling végzett kényszermunkát a Hauptbaustelle területén és környékén. Közel hat ezer kényszermunkás rab pusztult el ezen a környéken. Azoknak a részleges névsora, akik Mühlendorfban és a Waldlagerben haltak meg, megtalálható az alábbi címen: <http://www.geschichtswerkstatt.de>

Ebben a decemberi szörnyűséges időszakomban az egyik nap faszenet hordtunk az Ampfing nevű közeli faluban. Az egyik házban olyan emberek laktak, akikből nem halt ki az emberi érzés. Megláttak, behívtak a konyhába, bedugtak a zsebembe néhány főtt krumplit és adtak egy rövid szövetzakót, amit a csíkos rabkabát alá vettem föl, nehogy meglássák a civil ruhadarabot. – Szerencsére mindezt az őr nem vette észre. Az egyik helybeli parasztember megkérdezte tőlem, honnan való vagyok, és hol vannak a szüleim? Elmondtam, amit tudtam. „Schwenerei (disznóság), ami itt történik! Nem szeretnék a háború végén a felelősök bőrében lenni.” – Így válaszolt. – Egy rövid remény, fénysugár a pokolban, de kilátástalan helyzetem egy cseppet sem javult, egyre fájdalmasabban sajogtak a sebeim, a szünni nem akaró hasmenésemet már alig tudom visszatartani.

Toborzót hirdettek az egyik napon azzal, hogy indul egy csapat „könnyű munkára”. Nincs már erőm gondolkodni, beállok a sorba, a jelentkezők közé. Oda kell lépni az SS Lagerführer elé és lerántott sapkával megvárni a döntését. Most rám kerül a sor, tíz méter távolságból kell vigyázz-lépésben megközelítenem a tisztet. Meg se próbálom eltitkolni, hogy sántítok, ellenkezőleg, inkább rájátszom, hadd lássa, mennyire rá vagyok szorulva a könnyű munkára. – A Lagerführer azt kérdezi: „miért húzod a lábad”? Azt felelem: „wegen Fußwunden” (a lábsebeim miatt). A Lagerführer fenyegető hangon rám kiált: „Aber das wird sich doch heilen!” (De ez majd meggyógyul!) Erre nem lehetett mást válaszolni, mint azt: „Jawohl!” (Parancsára!).

A Lagerführer ezek után úgy döntött: „Du bleibst hier”! (Itt maradsz!). Ez a döntés ebben a szituációban egyszerűen hihetetlen!

Így történt ismét, hogy itt maradtam az életben.

De a másnap reggeli Appelon már képtelen vagyok visszatartani magam, a sorban állva egyszerűen kiürülnek a beleim. Sírva fakadok és szaladok az orvoshoz, aki rögtön beutal a hasmenéses Rewierbe. A „Scheißerei Rewier” felé (ez volt a közismert elnevezése) vonszolom magam ismét, a régi lágeren keresztül vezető úton. Hírből tudom, hogy a „Scheißerei Rewier” az utolsó állomás, és akkor valóban így éreztem, nincs tovább, ez már a vég. A Rewier előtti vízcsapnál még megállok egy pillanatra, legalább a kezeimről lemosom a saját piszkomat. A Block előtt egy „élelmes seftelő” várja a beutaltak érkezését, ő a csencselésben érdekelt, mert a Rewierben amúgy sem maradhat senkin semmilyen ruhadarab. Amint meglátja az Ampfingból származó civil zakómat, felajánl érte egy nagy adag kenyeret. Azonban, amint észreveszi a tetű-áradatot, ahogyan nyüzsögtek rajtam mindenütt, visszavonja az ajánlatát.

A hasmenéses Rewierben Josel, – aki mindenes ápoló és takarító egyszemélyben, – felvidéki fiú és magyarul is beszél, mindegyik új pasienstől egykedvű nyerseséggel kérdezi: „beszarsz a nadrágba”? Ez a kérdés szorosan a diagnosztikához tartozik, mert ha a válasz igenlő, akkor a beteg a latrina-hordó közelében kap fekhelyet. Ebben a Rewierben háromtagú a személyzet: Marcell a kápó – franciaországi, lengyel származású zsidó – az orvos, ő magyarországi, és végül Josel a mindenes, akit hivatalosan betegként tartanak nyilván. Rajta csíkos ing van, meg egy pokróc, amit az alsó testére csavarva hord, ha jön a német kontrolle, akkor valamelyik szabad ágyban keres menedéket.

Ez a hely egy nagy kerek svéd-block emeltes ágyakkal, két-két ember fekszik meztelenül egy keskeny ágyon. Gyógyszer egyáltalán nincs, az egyetlen orvosság, amivel próbálkoznak, a szénné égetett darabos húscsont, ami állítólag megnyugtatja a bélműködést. A csontokat Marcell szerzi be az SS konyhából.

– Gyakorlatilag 1944. december közepétől, egészen 1945. május 2-ig, a felszabadulásunkig fekszem betegként ebben a Rewierben. –

Az első napokban egy magyarországi fiú az ágytársam közvetlenül a hordó mellett. Egyik este észrevettem, hogy a fiú nem eszik, és a kenyéradagjához sem nyúl. Próbálom rábeszélni, legalább egy keveset egyen, de sikertelenül. Aztán nekem akarja adni a kenyéradagját, mellyel örült kísértésbe vitt, de ellenálltam és nem fogadtam el. Néhány perccel később meghalt. Észre se vettem, csak hirtelen látom, hogy halott. Josel egy pokrócba göngyöli a holttestet, de otthagyja mellettem, mert a halottakat csak reggel lehet kivinni.

Az ottmaradt kenyéradagot elviszi...

Egy hosszú éjszakán át, hol virrasztottam, hol meg aludtam meztelenül egy halottal az ágyban.

A halál hozzá tartozott a mindennapi történésekhez a Rewierben. Minden éjszaka jajgatott, hörgött, haldoklott néhány ember. Az orvos ült tehetetlenül egy kis padon és megvárta, amíg a halál lecsendesíti a termet. Azután ő is lefeküdt aludni. Reggelenként Marcell megjelenik egy hordággal és odakiált Joselnek, – „hány halottunk van ma?” – a holttesteket hordágyra (egyszerre kettőt visznek) – fej-láb irányba dobják, ráírják a Häftling-számot a tetem mellkasára, miközben a halotyszállító szekér már előállt, és viszik a halottakat a tömegsírba. – Rendnek kell lenni! –

A háború után exhumálták a környék tömegsírijait, és Mühldorfban felállítottak egy emléktetőt.

Leon most előlépett, új feladatot kapott, ő lett az összes Rewier kápója. Vele még akkor találkoztam, amikor a Waldlágérbe kerültem, ő volt az első block-kápóm. Most esténként ő adagolja az ételt. Még emlékszik rám, ezért néha a leves sűrűjéből oszt nekem. Az egyik délelőtt Leon hordággal érkezett, amelyen egy a végletekig legyengült fiúban felismertem a négy miskolci barátom egyikét. Ősz óta nem találkoztam velük...

Leont, a „kemény kápót” is megrendítette ez a látvány. Egy szemvillanásnyira találkozott a tekintetünk, kezével lemondóan jelezte, hogy ez a vég. Le volt sújtva, kedvelte ezt a fiút – aztán csendben távozott.

Egy napos, szinte optimizmussal teli délelőttre is emlékszem, amikor az ajtót kinyitották, hogy friss erdei levegőt engedjenek be. Én akkor már egy beljebb lévő felső ágyat kaptam, távolabb a hordótól. Ez az elhelyezés azzal járt, hogy erőtlenségem ellenére fel kellett húznom magam a magasba. Szédültem kissé, de szerettem volna minél távolabb kerülni a hordótól, ezért megbirkóztam a felmászással.

– Felszabadulásunk után az egyik betegtársam, aki ugyanebben a Rewierben feküdt, elmondta, hogy nem volt kétsége afelől, hogy a hordónál fekvő két fiú (az egyik én voltam) nem éli túl a hasmenést. A kérdés csak az volt, melyikünk fejezi be előbb? –

Nyugodtabb, csöndesebb napokon, amikor éppen nem haldoklott vagy nem jajgatott senki, volt, hogy nosztalgikus beszélgetések folytak a fekvők között, a legtöbbször az otthonról, családról és ételekről. Sokszor magyar nyelven folyik a beszéd, dacára a jiddis nyelvűek gunyoros (ege-mege) tiltakozásának. Josel, a mindenes szanitár, rendszerint megadta a legitimizációt a magyar nyelvű beszédre, mert mint a legtöbb kárpát-orosz eredetű, beszélt a két nyelvet, és magyar nyelvtudására hiú is volt, dacára, hogy csak korlátozottan beszélt.

Josel, egy nagyon egyszerű falusi ember. Nagy büszkeséggel számolt be katonáskodásáról a csehszlovák demokrata hadseregben a megszállás előtt és milyen „hőstettei” is voltak, mint katona! Josel visszatért hőstetteinek a meséire sokszor, mert voltak „dörzsölt” betegek, kik akartak neki hízelegni, és újból és újból kérték, hogy meséljen a cseh hadseregről... Érdemes volt kedvében járni Joselnak, mert akkor juttatott egy kis repeta ételt, vagy egy melegebb pokrócot, és néha egy kis melegített mosdóvizet.

Én itt is rendszerint csak hallgattam, magamba zárkózva a félelemérzettel, és egyedül...

A remény...

Általában erőtllenül, és fásultan feküdtem a helyemen, de azonnal visszatért belém az életösztön, amint olyan valaki érkezett, aki hírt hozott a „kinti világból”, vagy valamilyen optimista véleményt hangoztatott. Ilyenkor megdobbant a szívem, felemelkedtem a fekvőhelyemről, és tudni akartam, honnan jött a hír, igaz-e valóban, remélhető-e, hogy hiteles a hír és közeledik a felszabadulás?

Bizonyára különösen hangzik, de elvértve még „kultur-rendezvények” is előfordultak a német Lägerführer engedélyével. Így történt ez 1944 karácsonyán, amikor a Winterlagerben zenés estet rendeztek a német parancsnokság részvételével. Ugyanis a volt munkaszolgálatosok csoportjában akadtak vállalkozó szelleműek, akik megszervezték ezt az eseményt. Így például a jól ismert magyar „Kazal-kuplé”, „könnyebb, mint az egyszeregy” szövegét átforgatták helyi aktualításra olyan refrénnel, hogy „Waldlager lett az én hazám”. – Erről az eseményről csupán csak hallottam, mert már az egyik legnehezebb időszakomat feküdtem Rewierben.

De más kulturális események is előfordultak. Valamikor márciusban a kápók engedélyezték egy Magyarországról deportált zsidó újságírónak, aki egy másik Rewierből jött át, hogy előadást tartson a kommunizmusról, Birobidzsánról, ahol a szovjetek zsidó autonómiát alakítottak ki, és Ady Endréről. Máskor az egyik beteg Litvániából felolvasta saját jiddis nyelven írt verseit. Marcell adott neki ehhez ceruzát és cementes-zsákból tépett papírt.

A Scheißerei Rewiert tavasszal átköltöztették abba a bunkerbe, ahol korábban a sebészet működött. Számomra nagyon is ismerős volt ez a hely, még a B. doktor idejéből. Ebből az alkalomból megfürdettek bennünket. Ez úgy történt, hogy a szabadban megtöltöttek néhány nagy hordót melegvízzel, majd egy-egy hordóba kettesével beültettek bennünket, kaptunk valamilyen silány hadiszappant, és Josel segített a mosakodásban. Végül ő vitt be fürdetés után a fekvőhelyre. – Ősz óta ez volt az első eset, hogy fürödhettem, ugyanabban a bűdös, koszos vízben, amiben előttem már számos más beteget is fürdettek.

Márciusban és áprilisban már aránylag jobban éreztem magam. A hasmenés elmaradt, a flekktífusz pedig még nem jelentkezett. Lehet, hogy volt, de nem tudtam róla. Éhezünk, de bántalmazások nélkül múltak a napjaink. Volt azonban két olyan éjszakánk, amikor különös izgalmakat éltünk át. – Az első esetben Marcell az orvos és Josel izgatottan beszélgetnek valamiről. Felemelkedtem, és megkérdeztem a doktort, mi történt? Elcsukló, reményvesztett hangon válaszolt: megtudtuk, hogy Rooseveltt, az amerikai elnök meghalt. Ez a hír mindnyájunkat elkésérített, mert féltünk attól, hogy ez okból megváltozik a háború kimenetele.

A második izgalom április végén ért bennünket, amikor azt a hírt kaptuk, hogy kiűrik a lágert, és aki járni tud, annak mennie kell. És mi lesz velünk? Erre senki nem tudott (vagy nem akart) válaszolni, mert csak a „fejesek” tudták, hogy parancs jött a Rewierben fekvő betegek megsemmisítéséről. Akkor éjjel ismét ideges jövés-menésre ébredtem. Azonnal észrevettem, hogy Joselnek és az orvosnak, no és néhány hozzájuk közeli betegnek ruhákat hoztak. Nyugtalanul kérdeztem az orvost, velünk mi lesz? „Rendben lesz minden” – próbált megnyugtatni. Reggelre eltűnt néhány „ál-beteg”, de a személyzetünk maradt. Hirtelen sok

lett a fekvőhely. Engem átküldtek a különszobába, ahol egyedül fekhettem olyan helyen, amelyik korábban a bennfenteseknek volt fenntartva. – Csak néhányan tudhatták, hogy a Lägerführer alkut kötött a vezető kápókkal, hogy nem semmisíti meg a Rewierben maradt betegeket, ha igazolást kap tőlük arról, hogy ő rendesen viselkedett a foglyokkal.

– Kisütött a nap, és kivittek minket a füre levegőzni és napozni. Távolból tompa ágyúlövések hallatszottak, majd hirtelen két, alacsonyan szálló amerikai repülőgép húzott el a fejünk felett és valami bomba-alakú tárgyat ejtettek le egészen közel hozzánk. Valaki elkiáltotta magát: „fusson mindenki, bombáznak!” Örült ijedelem támadt, mindenki a bunker-Rewierbe próbált menekülni. Hihetetlen, de én is, egyedül lábra ugrok és egyedül képes vagyok szaladni!

– Elérkezett május másodika, és felszabadultunk. –

A felszabadulás után...

A háború utolsó napjai peregtek Bajorországban 1945 április hónap végén.

Az amerikai divízió egy kis, nem több mint tíz tagú egysége közeledik a kraiburgi Wáldlágér felé, ahol még életben maradt kb. 200 zsidó rab. A láger nagyrésze evakuálva lett gyalogosan délnyugati irányba.

A mi Rewier bunkerunk 200 méter távolságra volt a Lágér szögesdrótos határától. A kis ablakokból lehetett látni a közeli őrtornyot és a Lágér hátsó kapuját, ahol a napi halottas szekér vitte a hullákat.

Már több mint egy hete hallatszott ágyúzás a távolból, az őrtorony sokszor már katona nélkül maradt és a kapók körében furcsa mozgolódás volt észlelhető. Az étel íze és mennyisége feljavult és kezdtek biztató suttogások hallatszeni a kapók és az orvosi személyzet köréből.

Voltak, akik beszéltek elbújásról, meghúzódásról egy rejtett sarokban, ha lesznek a környéken harcok, én például gondoltam, hogy talán elbújok a latrina gödörbe, ha lesz erőm hozzá... Voltak bennfentesek, kik hirtelen civil ruhát szereztek maguknak.

Május 2-én reggel valaki a betegek között, aki felső ágyon feküdt és jobban látta a környéket, hirtelen elkiabálta magát:

„Emberek nézzétek, a kerítés mellett idegen egyenruhájú katonák vágják a drótokat, ezek amerikai katonák!!!” –

Nézzétek, Itt vannak az amerikaiak!!

Marcel, a Rewierkapo lihegve beront kintről, leugrik a lépcsőkön és ordít jiddisch-ül „die Amerikanen senen du!! „Ideges izgalom keletkezik, – valaki ajánlja, hogy mikor bejönnek a katonák mindenki kiabálja „HURRA”...

A fekvőhelyemről, mely kissé elkülönített részen volt a bejárat mellett, nem láttam, mi történik kint a lágerhatárában, de az elsők között voltam, aki megláttam, hogy a bejáratlépcsőn két gépfegyveres rohamsisakos, tényleg ismeretlen egyenruhájú katona rohan le...

Első pillanatban megijedtem, mert valahogy az a gondolat futott át a fejemben, hogy ezek talán álcázott németek és jöttek lelőni minket? Aztán egy borzalmas halálhörgésre hasonlító HURRÁ ordítást préseltünk ki elgyengült hangszálainkból. – Rettenetes kakofónia tört ki, kiabálás, jajgatás, sírás, itt-ott még nevetés is, mert rádöbrentünk, hogy itt vannak a megmentőink! Az amerikai katonák teljes sokkban voltak, úgy látszik ilyen pokoli képet még nem láttak, ötven élő meztelen csontvázsal találkoztak a bunkerben. – Az emberek hívták őket magukhoz, csókolták a kezüket, könyörögtek ennivalóért és orvosságért. – A katonák kiürítették zsebeiket, adtak, ami volt náluk, – csokoládét, cigarettát, rágógumit – rettenetes kép volt.

Később megérkezett egy katonaoorvosi és katonai újságíró küldöttség. Engem is lehívtak az ágyról és lefényképeztek meztelenül.

A Muselmannokról, és a bunker-ágyakról készített fényképeket a későbbi évek során a mühlendorfi, náci-perek során felhasználták a helyi volt nácik és tisztviselők ellen, mint bizonyítékot. Található egy amerikai szemtanú újságíró reportja az Interneten: <http://www.geschichtswerkstatt.de>

Az újságíró megírta a mi csoportunk felszabadítását és a közeli Ampfing városkába történt átszállítását. A rólam készült fénykép sajnos elkallódott. Én akkor 14 éves, 160 cm magas, cca. 25 kilóra soványodott Muselmann voltam.

A kápók kalauzolták a küldöttséget az ágyak között. Leon, a keménymodorú, de alapijában jóindulatú kápó megállt egy percre mellettem, rám mosolygott, és csak ennyit mondott: „Látod, te fiú – felszabadultál!” – Közelhajolt, és megcsókolta az arcomat. Felejthetetlen és felfoghatatlan jelenet volt. – Aztán DDT port hoztak a tetvek ellen, és katonai mentőautók érkeztek. A helyzet szürreális történéseit még tovább fokozta, hogy a kápók felemeltek bennünket, és egyenként a saját kezükben vitték ki és helyezték a mentőautókba. Ott az amerikai szanitéc katonák ismét elhalmoztak bennünket édességekkel és cigarettával. – Ami ehető volt, annak csak egy kis részét ettem meg, egy részét eltettem – hiszen még mentális Häftling voltam.

A közeli Ampfingban az amerikaiak kiürítették a községházat, majd gyorsan ideiglenes hadikórházzá alakították át a Waldlágerben megmentettek részére. Ahogy megérkeztek velünk a mentőautók, a készenlétben ránk várakozó kápók – már félig civilbe öltözve – ismét a kezükben visznek végig a folyosón egy ideiglenesen kórteremnek berendezett helyiségbe, ahol tiszta, új matracok várnak. Ahogy a folyosón haladtunk, észrevettem, hogy egy amerikai tiszt előtt német nők álltak felsorakozva, akik arra kaptak utasítást, hogyan kell gondoskodniuk rólunk. Amikor meglátták ezek a helybeli lányok, asszonyok, milyen állapotban érkeztek ezek az emberroncok, kezeiket tördelték és hangosan jajgattak, „Mein Gott!”, hogyan történhetett meg ez a szörnyűség?

Rövidesen megérkezik az egyik nő a kinti csoportból meleg vízzel, szappannal, és megmosdat. Pizkos, bűdös és rühes voltam, a tetűk nagyjából már elpusztultak a DDT segítségével, a pokróc – az egyetlen, ami védte a testet, már új volt. – Amennyire emlékszem, nem volt beszédem a nővel – kinek valószínűleg volt valamilyen fokú ápolónői képzettsége, de ilyen látványban még nem volt része. Félelmetesen és megdöbbenően mindketten hallgattunk, nem beszéltünk egy szót sem. Szürreális találkozás egy most felszabadult gyerek – Muselmann – és egy német segédápolónő között, aki pár órával előbb még hitt vagy köteles volt hinni a NÉMET náció totális FELSŐBBRENDÜSÉGÉBEN és most szeme elé tárul egy kis illusztráció és ízelítő a náci tömegbűnök végtelen sorából... Nem beszéltünk. –

Ampfing városkában május másodikán a kora esti órákban befejeződött a második világháború... –

A mosdatás után ennivalót hoztak. Főtt, zsíros, húsos, és sok ennivalót. Ettünk rengeteget, és ha kértünk, hoztak még, és még. Estére lebetegedtünk a mérhetetlenül sok és szokatlanul zsíros ételektől. Néhányan meghaltak éjszaka. Én is rosszul éreztem magam. A katonaeorvos negyvenfokos lázat mért, injekciót adott és vérplazmát. Másnapra jobban lettem. Ágyakat hoztak és megkezdték az emberek név szerinti regisztrálását. A Häftling-szám már senkit nem érdekelt. Fehér pizsamákat kaptunk, és kezdtük tudomásul venni, hogy szabad emberek vagyunk. Tudtuk, hogy még nem mindenhol fejeződtek be a harcok, de megnyugtattak bennünket, hogy a német kapituláció valóban már csak napok kérdése.

Egy másik magyarországi fiú is volt a szobában. Már az első napoktól hiányoltuk mind a ketten az ételek ízéből a hagymát. Úgy döntöttünk, kimegyünk hagymát organizálni. – A nyugati területeken a háború alatt és után minden pénznélküli szerzésnek „organizálás” volt a szleng megnevezése. Elindultunk a bejárat felé még eléggé bizonytalanul, a fehér pizsamában és kimentünk az utcára. Senki nem állta el az utunkat, szabadon elindulhattunk. Immár szabad emberként ezek voltak az első lépéseink. Egy rendezett falu utcáján találtuk magunkat, és becsöngettünk az első kertes ház kapuján. Bentről egy női hang hívott, lépjenek be, és mi a legtermészetesebb hangon megkérdezzük, hogy kaphatnánk-e egy kis hagymát? A háziasszony meglátva a két sovány, halottfehér, pizsamás fiút, elég gyorsan magához tért, és hozott a konyhából két fej hagymát. Aztán tudván honnan jövünk és kik vagyunk, még hozzáfűzi kedvesen: „ha még szükségetek lenne valamire, gyertek nyugodtan, és ha át szeretnétek jönni Sábészra, szívesen látunk.” – Apátiában voltunk, nem mutattunk lelkesedést, alig figyeltünk fel, hogy a szombatra zsidó zsargon-kifejezést használt.

Május 8-án megjött a hír, hogy Németország letette a fegyvert. Az este zene hangja szűrődik be a közelből. Kimentünk a zene irányába egy belső udvaron keresztül, előttünk egy kávéház.

Egy nagy üveges teremben egy kis zenekar játszott, a kórházunk amerikai katonái táncoltak német helybeli lányokkal és a közeli sarokban az ablak mellett ültek a volt lágerkapók – Marcel, Leon és a többiek. Már civil öltözetben, megborotválkozva, már nagyszerűen néztek ki. Volt velük egy pár zsidó asszony a volt női Wáldlágerből. – Honnan került elő ez a társaság, hol voltak a felszabadulás rövid napjai óta? – Fogalmunk sem volt. Közelebb mentünk az asztalukhoz, ők az ablakon keresztül kényszeredett mosollyal tudomást is vettek rólunk, aztán próbáltak természetesen tovább iszogatni, beszélgetni egymás között, mintha mi sem történt volna és úgy viselkedtek, mintha nem zavarná őket a jelenlétünk.

De pár perc múltán hirtelen felálltak és kéz a kézben a nőikkel elhagyták a termet. – A győzelmi ünnepség tovább folyt. A katonák folytatták a táncot a villogó szemű éhes német lánykákkal a világháborús dallamok ütemére.

A kapóinkat akkor láttam utoljára...

Azóta is kérdezem magamat, hogyan kell elbírálni a kapókat? Mik voltak valóban ezek az emberek? Háborús bűnösök? A németekkel együttműködő árulók?

Avagy olyan emberek, kik mindenre hajlandók voltak saját életük megmentéséért? És vajon ez legitim cselekedet?....

Talán nincs is erre egyszerű válasz, de ez a tény, hogy eltűntek Ampfing és Mühldorf egész környékéről és nemcsak a táncteremből május 8. estéjén, csak megnehezíti a választ erre a nehéz kérdésre!!

Az ötvenes években voltak Israelben is kapó perek, itt-ott felismertek embereket és a fiatal állam bíróság elé állította őket, de mindez senkinek nem adott sem igazságot, sem lelki nyugalmat!

Nemcsak a kapók, hanem az orvosok sem álltak mindig a humanitás magaslatán, még a felszabadulás után sem!

Alig telt el az ampfingi hadikórházban egy pár nap, én még a testi felépülés kezdetén vagyok, mikor megjelenik a napi orvoslátogatás keretében Dr. G., kinek a Wáldlágérban főorvosi kinevezése volt, és az amerikaiak hasonló feladatkörrel bízták meg, és kérdez tört magyarsággal: „Akarsz hazautazni?” G. egy kárpátaljai zsidó orvos volt és beszélt egy keveset magyarul is. – Hová haza?? „Indul egy transzport Magyarországra” – válaszolta....

Erre a lehetőségre akkor még senki körülöttem nem gondolt. Egyáltalán, még senki nem gondolt a jövőre, még senki nem tervezett, nem kívánt és nem akart semmit! Még csak éppen hogy vegetáltunk, még nem gondolkoztunk... Azonkívül látván és hallván, hogy a legnagyobb része az embereknek elpusztult, nem is tételeztük fel kezdetben, az első napokban, hogy maradt valaki hozzátartozó, akit lehet keresni, kihez lehet utazni!

Dr. G. ajánlata meglepett és felajzott... talán egy pár nap múlva találkozhatok a szüleimmel, gondoltam! Nem törődve testi gyengeségemmel, igenleges választ adtam.

És Dr. G. főorvos úr vajon nem látta, vagy nem akarta látni, hogy még alig állok a lábamon? Hogy még tele vagyok sebekkel? Hogy még mélyen a normál testsúlyom alatt állok? – Úgy látszik, mindez nem érdekelte, mert kihalt belőle az orvosi etika tudata és folytatta teljesíteni vakon a parancsokat, ezúttal az amerikaiak parancsát, mert azok fel akarták számolni rövidesen a kis ideiglenes tábori kórházat.

Innen az események gyorsan peregtek: még három magyarországi volt rajtam kívül indulásra készen. Egy ruhahalomból ki kellett választani magamnak ruhaneműt az utazáshoz. Több mint egy éve már, hogy nem viseltem civil ruhát, azonkívül még gyerek voltam és nem tudtam, mire van szükségem. Választottam valami német katonazakót, egy lovaglónadrágot, a cipő nyomta a lábsebeket, egyszóval mikor felöltöztem, gondolom, úgy néztem ki, mint egy madárijesztő. Még gyorsan bekötözték a lábsebeket, aztán feltántorogtam egy amerikai GMS teherautóra és utaztunk. A friss tavaszi szél majdnem lesodort az autóról. Rövid utazás és megállunk egy kaszárnya kinézésű épület előtt. Az ablakokból magyar egyenruhájú emberek kémlelnek minket, aztán odakiabál egyik a másiknak mondván, – „hoztak nekünk zsidókat!” Elhatározzuk, hogy mi itt nem szállunk le.

Kis vita az amerikai sofőrrel, erővel nem tehet le, továbbutazik velünk.

Szép tájra érkezünk és hirtelen meglátunk egy magyarországi csoportot a Wáldlágérből, jó kondícióban, jókedvűen sétálnak a környéken. Az autó lassít, egy rövid percre megáll, a három velem utazó gyorsan leugrik és csatlakozik a csoporthoz, de nekem nincs erőm leugrani, az autó tovább utazik velem.

Nem messze onnan leutazunk egy völgybe, egy volt Todt Lágérba érkeztünk. Egyedül találok magamat szláv nyelven beszélő, volt önkéntes munkások között. Körülöttem majdnem üres barakkok. Nem messze kongatnak és látom, hogy az emberek sorba állnak csajkával a kézben vacsoraosztáshoz. Elkeseredetten leülök egy barakk lépcsőjén, de valaki szól és ösztönöz, hogy menjek el ételért. Az ételosztásnál rögtön segítségemre jönnek – egy nő kezembe nyom egy csajkát, megtölti étellel és biztat, hogy egyek. Egy szót sem értek a beszédjükből, de mint a legtöbb szláv ember, segítőkészek gyerekekkel szemben.

Sötétedik és befekszem az egyik üres barakkba. – Ismét teljesen egyedül vagyok.

Reggel valaki tanácsolja, hogy menjek fel a mellettünk emelkedő dombra, ott van kórház és ott vannak zsidók. Pár perces megerőltető kapaszkodás után felérek. Előttem egy zárda épület, mellette kis kápolna és az előtérben egy nagy fabarakk, ahol férfiak, nők éppen ébrednek, kelnek fel. Jiddisch-ül beszélnek. – Valaki megszólít, miután látja, hogy sántikálva megyek el mellette és kérdez, hogy hova megyek?

„Én Budapestre akarok érni” – válaszoltam...

„Ajánlom neked, hogy menj be ide az épületbe, ez most egy kórház, a legtöbben magyarországi zsidók, Neked még szükséged van erősödéssre, mielőtt hazaindulsz!”

Exbergben

Amint bementem az épületbe, felismert rögtön két-három győri fiú, kik a Lágerben is mindig kicsit pártfogásukba vettek és Exbergben ismét volt protekciójuk Be. főorvosnál. Dr. Be. a waldlágeri sebészetről, – az aki kidobott a tél közepén, itt újra vezető beosztásban volt. Akkor, ott a Waldlágerben ő dobott ki a tél közepén, és most itt ismét összehozott vele, mint vezető beosztású sebésszel a sorsom. Szorongtam kissé, de az ismerős fiúk rögtön bevitték a doktor úrhoz, aki kissé tartózkodóan, de megvizsgált és felvett a kórházba. A fiúk azt is elintézték, hogy velük egy kórteremben kapjak ágyat. Itt legalább nem voltam egyedül, ismert környezetbe kerültem.

Jó emlékeket őrzök erről a három fiúról a Lágerből. Ők télen, Dr. Be. közbenjárásával a láger konyháján dolgoztak, és amikor munka után néha a barakkok között járkálva találkoztunk, barátságosan szóltak hozzám, biztattak, és néha előkerült a zsebükből egy-egy darab főtt krumpli vagy szelet kenyér a részemre. Néha egy-két hét is eltelt, mire ismét találkoztunk. Ilyenkor megkérdeztem, „Ti hogyan látjátok, nem úgy nézek ki már, mint egy Muselmann?” A nálam két-három évvel idősebb fiúk rendszerint tapintatosan válaszoltak, mert tisztában voltak vele, hogy nagy szükségem van biztató, bátorító szavakra, még ha az egy kicsit hazugság is.

Exberg eredetileg zárda, ahol elmebetegek élnek és mezei munkát végeznek. A náci uralom idején a betegek egy részét az 1939-ben hozott *euthanasia parancs* (Google inf.) keretében egyszerűen megölték. Ez úgy történt, hogy az ilyen bentlakók közül minden nap néhányat injekcióval a másvilágra küldtek. Sírjaik a zárda melletti kis temetőben megtalálhatók. A sírokon szereplő dátumokat követve megállapítható, hogy a harmincas évek végén hónapokon keresztül itt naponta voltak temetések.

Számunkra akkor Exbergben az épület egyik szárnya szanatóriumnak volt lefoglalva az amerikai hadsereg által. Háromszor naponta hoztak a szobákba ételt, orvosi felügyelet alatt voltunk, ápolónők a környék falvaiból gondoskodtak rólunk.

A szobában, 16-an voltunk elhelyezve kétemeletes ágyakban – A győri barátaimon kívül, harmincas-negyvenes korcsoportba tartozó, különböző társadalmi rétegekből összejött magyarországi zsidók feküdtek. Volt közöttük szakmunkás, tisztviselő, egy meggyőződéses kommunista, egy vallásos, és még valaki, akiről egészen véletlenül kiderült, hogy ugyanannál a textil-cégnél dolgozott tisztviselőként, ahol apu és akkor ők kollégák voltak. Most természetesen fogalmam sem volt apámról.

Ahogy múltak a napok és az állapotunk is javult, egyre többet gondolkodtunk azon, vajon kik maradtak életben a hozzátartozóink közül, és már azt is tervezgettük, hogy esetleg találkozni fogunk velük. Előkerültek régi viccek, és már előfordult, hogy mosolyogni is tudtunk. Némelyek kétértelmű és trágár dalokat énekeltek, érzékelhető volt, hogy már a hormonok is működésbe léptek. Az idősebbek figyelme mind gyakrabban a csinos ápolónőkre irányult, és meg-

próbáltak közelebb kerülni hozzájuk. Az én kamaszkorom akkor abban nyilvánult meg, hogy állandóan ordenáré szavakat használtam.

Kellemes tavaszi-nyári időjárás volt és sokat forgolódtunk céltalanul a szinte festői környéken, kis erdőkben dombokon és az Inn folyó partján.

Zenészek is voltak közöttünk, akik miután kicsit erőre kaptak, felfrissítették régi tudásukat, és táncestélyeket rendeztek az amerikai katona keretnek és a gyógyulóknak. A katonák táncoltak a német Schwesterekkel (ápolónőkkel) és mi, serdülőkorúak néztük a mulatozást.

Milyen volt az én állapotom ebben a periódusban? Sorsom 14 éves korban idős és lelkileg megrokkant emberek közé sodort. A testi orvosláson kívül senki nem részesült lelki támaszban vagy segítségben. Nem volt semmi sem tervezve, még senkinek sem volt pénze, még senki sem gondolt a pénz értékére – mentálisan még mindig Häftlingeek voltunk.

Volt egy fiatal segédápolónő Ampfingból, összebarátkozott velünk, a három fiatal fiúval a szobánkban. Mesélte, hogy eredeti szakmája fényképész és ajánlotta, hogy meghív minket a lakásába uzsonnára és lefényképez bennünket.

Elfogadtuk a meghívását. A legidősebb hármunk közül kért minket, hogy engedjük őt először odaérkezni, mert neki tetszik a kis „Schwester”, és mi érkezzünk meg kicsit később utána. – Teljesítettük kérését. Valóban barátunk elutazott kissé előttünk és mi vártunk egy keveset. Aztán mi is fogtunk egy „stopp” teherautót és megérkeztünk a megadott címre. Az autó a volt mettenheimi láger mellett utazott el. Láttuk futólag az ismert üres blockokat, egy unott amerikai katona őrizte az elhagyatott helyet.

Ampfingban kedvesen fogadtak, a barátunk már bennfentesen mosolygott, mire mi megérkeztünk.

Kaptunk kávét „mit Kuchen” (sütemény), utána felvettünk egy akárkitől kölcsönként csíkos rabzakót és mindegyikünkről készült egy passport kép. Innen van a képem rabzakóban kb. 1945. júli hónap elejéről.

Volt egy fiú, kivel a Wáldlágérban az utolsó időben egy ágyban feküdtem, júliusban meghalt tuberkulózisban. Ott van eltemetve az exbergi kis temetőben, a megölt elmebetegek és egy pár apáca sírja között, akik lehet, hogy természetes halált értek meg...

A Találkozás...

Az egyik kora reggeli időpontban váratlanul felébreszt valaki és azt kérdezi: „Hogy hívnak téged? Mi a neved?” Szinte még félálomban, a fekvésből felemelkedve visszakérdezek: „Mi történt”? Ebben a pillanatban megakad a szemem egy furcsa, borzasztóan elhanyagolt külsejű, szakállas idős emberen, aki ott áll a nyitott ajtóban, bottal a kezében, a hátán hátizsák, amikor meglát, felismer, és a nevemen szólít: „Henrik! Én vagyok, az apád”! Leugrok az ágyról, de az első pillanatban még nem vagyok egészen biztos benne, hogy ez a „rosszkinézetű”, öregnek látszó, sántikáló, rokkant ember, aki ebben a helyzetben képtelen egy szót is szólni, csak sír, valóban az apám lenne, akitől már egy éve, hogy elszakadtam? De én is csak megkövülten állok mellette, még sírni se vagyok képes, csak állok szótlanul, és rettenetesen szégyellem magam, és tehetetlenül haragszom magamra, amiért szinte lebénultam ebben a kritikus helyzetben. Körülöttünk az emberek is lassan ébrednek a szobában, és kezdik felfogni, hogy ők most egy olyan egészen ritka, drámai találkozásnak szemtanúi, amilyenről titokban maguk is kezdtek már álmodni és reménykedni, hogy ez talán az ő saját családjukban is megtörténhet, amikor majd visszaérkeznek Magyarországra.

A jelenlévők között apu volt kollegája az első, aki felkel, odalép mellénk és kezdi vigasztalni síró apámat, emlékeztetve őt, hogy ismerik egymást régről.

A szobatársak tanácsolják, hogy Be. doktorhoz kell fordulni, és behozni aput a kórházba. A győri fiúk ismét működésbe lépnek érdekünkben, de előbb apunak kicsit rendbe kell szednie magát.

Aztán apu elmesélte, hogy a München melletti Feldafing táborban volt az első hetekben, ott megtalálta a nevemet egy névsorban és napokon keresztül úton volt tehervonatokon, és autóstoppal Exbergig. – Apu rokkant lett, lefagyott lábujjait leamputálták a tél végén a dachau Häftling kórházban. Mikor Dachaut evakuálták a németek április végén, ő is menetelt rokkant lábaival a havas Alpokban Garmisch-Partenkircheig, ott elbújt egy szénakazalban több mint egy napig, amíg az amerikaiak megmentették. – Azonkívül szakállmérgezés miatt nem tud borotválkozni.

Én rádöbbsentem, hogy teljesen új helyzetben vagyok és érthetetlen szorongás vett erőt rajtam, nem értettem, hogy mi történik velem? A legnehezebb volt, hogy nem voltam képes örömet érezni annak, hogy apám él és rám talált, csak egy mély lelki űrt éreztem! Senki sem tudta vagy gondolt arra, hogy talán pszichológiai beavatkozás szükséges ilyen esetben!

Később sokat gondolkoztam azon, vajon mi okozta, hogy képtelen voltam ismét közel kerülni apámhoz? Lehet, hogy már túlságosan beleéltem magamat a gondolatba, hogy egyedül maradtam, lehet, hogy anyám akkor még ismeretlen sorsa okozta, lehet, hogy már hozzászoktam az önállósághoz, és lehet, hogy nehezteltem apámra és hibáztattam gondolatban a miskolci átköltözésért. – Mindezek a gondolatok együttesen gátoltak abban, hogy ismét közelkerüljek Édesapámhoz! – Rettenetes érzés volt!

Miután felvették aput Exbergbe, átköltöztem vele egy másik kisebb szobába. – Az első napok után apu úgy érezte, hogy át kell vennie az apai felelősségét irányomban, ismét óvni és védelmezni próbált engem! – Emiatt nézeteltérései keletkeztek a környezettel, például vitába keveredett az emberekkel, – hogy ne trágárkodjanak „a gyerek jelenlétében”. Néha próbált számomra jobb körülményeket kiharcolni és ez zavarta a „törzs-exbergieket” – Nem kedvelték őt azok, akik a közelmúltban a bajtársaim voltak.

Mindez ismét erős lelki fájdalmat okozott nekem, mert a légertársaim voltak az egyetlen barátaim a hosszú rettenetes egyedüllétemben.

Nem csak testileg, hanem lelkileg is mindketten rokkantak voltunk. De ki nem volt ott lelki rokkant?

Teltek a napok, a rádió a Hirosimára vetett atombombáról számolt be. Japán kapitulál, vége a világháborúnak.

Budapest

Augusztus elején összeállítottak egy csoportot és elindultunk Magyarországra. – Mielőtt elhagytuk volna Exberget, bennfentesek tanácsára bementem az irodába és megkérdeztem, hogy van-e számomra valamilyen bizonyító okmány arról, hogy itt szabadultam fel? Két iratot kaptam, az egyik az amerikai hadsereg igazolványa, amelyik azt tanúsítja, hogy május 2-án szabadultam fel a Waldlágerben, – a másik egy még Allachban kiállított eredeti német kartoték, amely az exbergi irodába lett átküldve, amely szerint a 79281 számú Jude Häftling voltam, és 1926-ban születtem (ez az eredetileg bementett hamis születési év, 1931 helyett).

München volt az első állomásunk, ahonnan néhány nap várakozás után indultunk tovább a keleti zónahatár irányába.

München teljesen romokban volt és emlékszem, hogy éppen a központban nézelődtünk, amikor hirtelen eleredt egy záporosó, de hiába kerestünk menedéket, nem volt egyetlen tető vagy sarok, ahol védelmet találhattunk volna. De a kellemetlenség dacára örültünk, mert ez kicsit táplálta bosszúérzetünket.

Pilzen, Prága és Bratislava városokon keresztül közeledtünk Budapest felé. Teherautókon, tehervonaton számtalan megállóval, időrend nélküli várakozások és rendszertelen vonatcsatlakozások. Rengeteg menekült az utakon, az orosz hadsereg katonái mindenhol. Nagy rendetlenség, káosz... Európa teljesen felbomlott, tönkrement.

1945 augusztus 20-án kora reggel megérkeztünk a Nyugati pályaudvarra.

Úgy emlékszem, hogy halálos csöndben szálltunk ki a vonatból, annak ellenére, hogy voltak egyesek a felszabadulás után, akik megfogadták maguknak és ígérték a környezetnek, hogy miután megérkeznek, majd skandalumot fognak csinálni és aki útjukba kerül, verést fog kapni! A pályaudvaron elsomfordáltak egy szó nélkül, mint a többiek.

Mindenki csak nézett körbe, talán vár valaki hozzá tartozó, talán felfedez valaki ismerőst, de senkire sem várt senki. – A zsidó Joint szervezet küldöttsége volt ott, osztottak meleg enni-, innivalót, adtak rövid információt és a Behtlen téri központba irányítottak, de csak másnapra, mert aznap ünnepnap volt. Minden hivatalos ridegséggel bonyolódik, senki nem ad kifejezést felajzott gondolatainak, bosszúra vágyó érzelmeinek. –

Tanácsstalanul nézünk egymásra apuval, hová megyünk? Kis hátizsák a hátunkon, egy fillér sincs a zsebünkben... Apu a botjára támaszkodva még nagyon nehezen megy, de azért elindultunk gyalog a Csáky utcai üzlet felé. Már messziről látjuk, hogy a ház nem sérült meg, de az üzlethelyiségben valaki fehérneműt árul. Természetesen az üzlet ünnep lévén zárva.

Folytatjuk utunkat Ali bácsi lakásához, itt van nem messze a körút másik oldalán. Felmegyünk dobogó szívvel, ott találjuk feleségét Ella nénit... Miután magához tér meglepetéséből, az első szavai ezek: „majdnem mindenki elpusztult a családban, Ali a kórházban haldoklik, csak Gizi néni és Edit és Simi bácsi maradtak meg és együtt laknak a Kavics utcai lakásban.”

Lepihentünk egy pár percre, sírás, aztán elhatározzuk, hogy megpróbálunk átjutni Budára a Kavics utcába.

Ella magyarázza, hogy az összes híd fel van robbantva, motoros csónakok közlekednek a város két része között. Sorba kell állni, kb. egy órás várakozás után át lehet csónakázni

Budára. – De mi mégis megpróbáltunk átjutni az akkor már működő ponton hídon, mely a felrobbantott Margit híd mellett lett az orosz hadsereg által felépítve fából csónakokra. Odaérve kiderült, hogy éppen elzárták az átkelést, mert vontatóhajók úsztak a Dunán. Azt hallottuk az emberektől, hogy ilyenkor akár órákra is lezárják a hidat. Apám odament a hídfőnél posztoló rendőrhöz és arra kérte: *„legyen szíves átengedni minket, most érkezünk a fiammal a deportálásból.”* Úgy képzeltük, a rendőr megértve a helyzetünket, majd megállítja a hajókat a visszatért deportáltak kedvéért. –

Egyáltalán nem voltunk képesek felmérni a valós helyzetet!

Megérkezve Budára, becsöngetünk a Kavics utcai lakásba és Edit borul a nyakunkba sírva. – Édesapja eltűnt Németországban... Kis idő múltán megjött Gizi néni, összecsókol, aztán kitört mély fájdalomteljes szemrehányással – „Mit tettetek Fancsi testvéremmel? hol hagytátok el? miért maradt a sorsára nélkülöttek?” Gizi néni, spontán természetéhez híven, mindazokat a gondolatokat kerekén kifejezte, melyek engem gyötörtek a találkozásunk óta apámmal, és soha, de soha nem mertem kimondani, és gyötörnek vég nélkül a mai napig! Aztán Simi bácsi is előkerült kint a környékről – hallgatagon, gyászosan mosolyog egy kicsit, a bánat a torkára fagyasztja a szavakat. Felesége Rózsi néni szintén „nem jött vissza” Terézienstadtból.

Lassan kialakul a családi tragédia képe: Frigyes bácsit feleségével Adéllal lelőtték a nyilas-keresztes Szálasi magyarok a Maros utcai zsidó szanatóriumban.

Az ott bujdosó zsidókkal együtt őket is a falhoz állították.

Lipót bácsi éhen halt a gettóban. Két lánya él, Gréti visszajött Terézienstadtból, Bözsi Édesanyjával túlélte a gettót. Ali a halálán van. Mina néni elpusztult a gettóban.

Ottó túlélte a Lágert, pár nappal utánunk ő is megérkezett Pestre, de a szülei Auschwitzban elpusztultak.

Megállok egy rövid szünetre, a visszaemlékezés pergetésében, és megpróbálnám rekonstruálni azt, hogy miként képes az ember – akkor én még 14 éves gyerek – rövid órák alatt ennyi tragédiáról értesülni és mindezt felfogni, feldolgozni? 1945 augusztus 20-án reggel 8 és 12 óra között rövid négy óra leforgása alatt „megértettem”, hogy semmi, de semmi a múltból nem jön már számomra vissza!

Pár héttel később – bratiszlavai unokatestvérünk – Lacó megtalált minket Budán és tőle értesültünk, hogy ők, a három testvér, megmaradtak életben, de a szülők nem éltek át a háborút.

Az életben maradt budapesti zsidóknak még alig volt valami megélhetésük 1945-ben. A Joint fenntartott népkonyhákat és kiutalt élelmiszert a lágerokból visszatérteknek. Gizi néni és Simi bácsi a szomszéd templomház konyhájáról hoztak naponta ennivalót. Az egész városban hasonló atmoszféra volt, mint egy nagy menekült Lágerban.

Edit még visszaérkezésünk előtt, nyáron csatlakozott az egyik cionista szervezethez és részt vett a Balatonon nyári táborozásban. Átszellemülten mesélte az élményeit, nagyon megtetszett neki a fiatalos chaluci (pionier) légkör, a cionizmus (a zsidó identitás) eszméje, és az „alija” (kivándorlás Palesztinába) gondolata. Én hallván ezt, kategorikusan kijelentettem, hogy a lágerek után nem akarok zsidók között élni!” –

Edit mindjárt a felszabadulás után elvégezte a nyolcadik gimnáziumot és leérettségizett. Röviden visszaérkezésünk után felvették a Hitelbankba, tisztviselőnek tekintettel édesapja jogaira. Nem nagy lelkesedéssel ugyan, de elment dolgozni 18 éves korában, mert szükség volt a keresetére.

Gizi néni sehogy sem rendeződött el a gyászos helyzetben. Rengeteget sírt, elzárkózott mindentől, nem akart semmiről és senkiről sem tudni. Nem volt képes megküzdeni az új tragikus életkörülményekkel.

Mi apuval szintén bekapcsolódtunk a családi jellegű együtt lakásba. Megkaptuk a dunai ablakú szobát és azt hiszem, úgy gondoltam, hogy Gizi néni kicsit betölti majd anyám szerepét. Azonban ő, az után ami történt a családdal nem volt képes semmilyen „szerep” betöltésére!

Az első napokban vonatra ültünk apuval és Miskolcra utaztunk, hogy megleljük az elásott családi ékszereket....Könnyen megtaláltuk. Kiástunk a földből kb. tíz kiló aranyat. Nagy érték volt akkor! Tele tömtük zsebeinket az ékszerrel, mert az úton veszély volt, hogy kézben tartott csomagot „elzabrálnak” az orosz katonák avagy mások.

Az utazás a vonatokon rettenetes. Rengeteg ember, batyukkal csüng a vonatlépcsőkön, még a vonat tetején is, örült zűrzavar mindenhol. Mindenki úton van, keres élelmiszert, rokonságot, a régi élet maradványait.

Ketten apámmal meghúzódunk csöndben egy sarokban, Ő a botjára támaszkodva, én ismét gyereknek voltam tekinthető, nem gyanakodott ránk senki, pedig a zsebünkben egy nagy vagyon volt eldugva.

Szerencsésen sikerült visszaérkezni a Kavics utcába. Megmutattuk a vagyont a családnak és hirtelen gazdagoknak éreztük magunkat.

Apu élelmet vásárolt az egész család részére a feketepiacon. Simi bácsival megbeszélte, hogy fizetünk neki lakbért az otthlásért, és ezen felül is megpróbálta gazdasági támogatásban részesíteni a megmaradott hozzátartozóinkat. – Editnek felajánlotta, hogy iratkozzon be az orvosi egyetemre a munka helyett és azt hiszem arra is gondolt, hogy az idő múlásával, majd ha végleg bebizonyosodik, hogy anyám nem kerül vissza, akkor talán, – talán Gizi nénivel új otthont fog teremteni? – Azonban, konstruktív ajánlatai és tervei nem valósultak meg – ügylátszik talán nem is voltak reálisak. Miért vajon? Azt gondolom, hogy két ok is volt: Ha apu ajánlatát elfogadják a családtagok, az egyet jelentett volna a remény teljes elvesztésével arról, hogy az én édesanyám és Edit édesapja valaha még visszajöhetnek – És a másik ok az volt, hogy megmaradt a régről ismert családi mentális idegenkedés apu egyénisége és természete iránt.

Tisztában vagyok azzal, hogy apunak a „restaurációs” tervei a megmaradt családtagok iránt főleg az én érdekemet szolgálták volna, mert számomra akart egy aránylag természetes családi keretet felújítani. De senki nem volt képes az együttműködésre ebben, még én sem!!

Ősz elején el kellett volna kezdeni az iskolaévet, folytatni kellett volna a deportálás idején megszakadt iskolai tanulásomat, de én kijelentettem, hogy miután átéltem mindazt, ami a lágerokban történt, nem vagyok képes iskolába járni! Sajnos apu nem erőltetett vagy nem eléggé próbált meggyőzni, és a környező rokonság apatikus volt. Egyszerűen nem voltak képesek hozzászólni a kérdéshez vagy hatást gyakorolni rám!

Pedig titokban vártam, hogy rábeszéljenek a tanulásra, és irigyeltem azokat a fiatalokat, akik iskolába jártak. – Egy kicsit ugyan problematikus lett volna hol folytatni a tanulást, mivel csak három polgári osztályom volt, de azokban a zűrés időkben be lehetett volna iratkozni valószínűleg mindenhol. – Így történt, hogy folyt az életem üresen minden tartalom és cél nélkül a visszatérésünket követő hónapokban és években.

Apu közben visszaigényelte a Csáky utcai üzletet, mely őt illette eltűnt öccse után és elkezdett óra-ékszerrel foglalkozni. A háborút követő inflációban a reálbérek állandóan csökkentek és csak az aranyak volt értéke és az üzlet jól ment.

De mégis hogyan töltöttem a napjaimat ebben a kaotikus időszakban?

Eleinte a reggelt hagymáskrumpli evéssel kezdtem, mert állandóan éhes voltam. Úgy látszik Ampfing óta még nem múlt el a hagymaíz hiánya. – Aztán átmentem Pestre apuhoz az üzletbe és segítettem neki mint „kifutó” fiú, ide-oda aranyművesekhez menni, vinni-hozni pénzt-értékholmit. Apunak még erős lábfájdalmai voltak az amputációk helyén, nehézkesen, bottal ment, különösen miután a téli hideg lassan beköszöntött. A közlekedés a város két oldala között bonyolult volt, mert nem voltak hidak. Apunak szüksége volt a segítségemre és valami tartalmasabb elfoglaltság azért mégis hiányzott nekem.

Ebben az időben erős üzleti kapcsolata fejlődött F. Mancival, – ennek a kapcsolatnak a kezdete még a Jóska nagybácsi üzletében kezdődött 1941-ben és később a mi itteni izraeli életünkre is sok éven keresztül negatív hatása volt.

Emlékszem jól, hogy én ebben a periódusban erősen magamba zárkóztam és nem tudtam kapcsolatot teremteni senkivel.

Apunak is nehéz volt az egyedüllét. Eleinte üzletzárás után egyenesen „haza” jött és próbált beilleszkedni a családi körbe. – Beszélt a gazdasági, politikai helyzetről, mesélte napi üzleti élményeit, de sajnos ez senkit nem érdekelt és nem alakult ki családi dialógus vagy őszinte hangulatú beszélgetés. Külön-külön Simi bácsival vagy Edittel sikerült kicsit beszélgetnie, de a valóságban mind az öten más-más, magunkba zárkóztam gyászos világunkban élünk.

Az életnek szürreális üteme volt Budapesten és egész Európában a háború utáni években.

A életben maradt zsidó fiatalság egy része bekapcsolódott a cionista mozgalmakba és az idősebb 20-25 éves korosztály kis kézi csomaggal a kézben Nyugatra disszidált. Az országhatárok még részben nyitva voltak és a Joint avagy a cionista lágerokban várták az emberek az alija vagy az Amerikába utazás lehetőségét. Egy része a cionistáknak az illegálisan indított hajókon Ciprusra lett internálva az angolok által.

Edit, látván az „alija lázat” és a fiatalok lassú eltűnését Budapestről, próbálta Édesanyját megbarátkoztatni az alija gondolatával, azonban totális ellenkezésébe ütközött. Gizi néni a leghatározottabban követelte tőle, hogy együtt maradjanak, miután „nem sikerült megmenteni az Izidor bácsit és csak ketten maradtak meg” – így Gizi néni!

Elmúlt a tél és tavasszal mégis elhatároztam, hogy ha tanulni nem is, de hajlandó vagyok el-sajátítani az órás mesterséget. Akkoriban a legtöbb órasmester inkább üzletelt, mint órát javított, és apu egy ismert órásnőhöz fordult, aki a lakásában dolgozott, és megkérte, hogy tanítson engem tandíj-fizetés ellenében. Bözsinek hívták az órásnőt, keresztény, de még a nyilas időkben aktív illegális kommunista volt. Egyébként ő bújtatta és mentette meg F. Mancit és családját. – Bözsit elfogták a nyilasok és csúnyán összeverték.

Bözsi órásnő valahol a külvárosban lakott és mikor elkezdtem nála tanulni, éppen állapotos volt a „barátjától”, és ezt az örömhírt öntudatosan közölte a környezetével. Bözsi rendes ember volt, szépen viselkedett velem és igyekezett jól tanítani az órás mesterségre. Azonkívül sokat beszélt kommunista elveiről és próbálta felkelteni érdeklődésemet a szocializmus iránt.

Életemben ekkor találkoztam először olyan emberrel, akinek tanult politikai elvei voltak. A vele folytatott beszélgetések alapján kezdtem megérteni olyan fogalmakat, mint dialektika meg materializmus. Korábban nem ismertem hozzá hasonló „goj” (nem zsidó) embert. Hirtelen kitágult előttem a világ olyan új gondolatokkal, amelyekről azelőtt még soha nem hallottam. – A vele folytatott ideológiai tartalmú beszélgetések nyomán arra döbbsentem rá, hogy amíg Bözsi annak a véleményének adott hangot, hogy mi mindnyájan elsősorban magyarok vagyunk, és annak ellenére, ami a zsidókkal és a kommunistákkal a fasiszmus idején történt, nekünk összefogva, közös erővel a szocializmust kell felépítenünk Magyarországon, ezzel szemben én inkább a cionista elvekkel értek egyet. – Ebben az időben még túlságosan fiatal és tudatlan voltam ahhoz, hogy ilyen szintű elméleti és politikai vitákba bocsátkozzak egy képzett kommunistával. Érzelmileg azonban nem tudtam elfogadni a hazafias elveket mindazon átél és megtapasztalt szenvedések és megaláztatások után, amiket éppen a magyarok velünk, zsidókkal szemben elkövettek. Ebben az időben disszidált F. Mancit két testvére, akiket Bözsi jól ismert, és fölháborodott a távozásuk miatt. Azt mondta, hogy amit tettek, hűtlenség a magyarsággal szemben! Én azonban éppen ekkor határoztam el, hogy csatlakozom a cionista mozgalomhoz. – Hát ilyen az élet ironiája! De természetesen más is közrejátszott a döntésemben, mert ez nem csak elvi határozat volt. Szükségeltem és kerestem baráti kapcsolatokat.

A szomszéd templomudvarban volt a Noár Hácioni „fészek” (khén). Kb. 12 hozzám hasonló korú fiú és lány tag volt akkor ott. Ez volt az első találkozásom a cionista ifjúsági mozgalmi élet hatásával – 15 éves serdülő korú fiú voltam. – Emlékszem jól az első délutánra, mennyire félve és esetlenül merészkedtem be a khénbe és milyen sokáig (évekig) tartott, míg biztonságot kaptam a társaságban.

Rendszerint kétszer egy héten voltak találkozások a khénben, beszélgetések, mesék „Erecről”, (akkor Palesztina), előadások Freud pszichoanalitikájáról, éneklés, tánc és vasárnap rendszerint kirándulás volt a budai hegyekbe. Nehezemre esett mindebben résztvenni, mert a többiek tanultak iskolában és én tudatában voltam annak, hogy nincs semmi képzettségem!

A kirándulásokon találkoztunk a város különböző helyeiről érkező cionista fiatalsággal és sokszor pár száz lelkes ifjú jött össze a hét végén és a budai hegyek zengtek a héber daloktól.

– Alig valaki tudta az énekek tartalmát, a szavak teljesen értelmetlenül lettek kiejtve, de ez nem érdekelt senkit – még máig is nevetünk ezen.

1945 és 49 közötti időszakban úgy tudom több mint háromezer zsidó, középiskolás korú ifjú volt tag a különböző cionista egyesületekben. A szervezetek hasonlítottak a cserkész mozgalomhoz, voltak egyen-ingek, zászlók, himnuszok és különböző füttyjelek. A füttyjel emléke maradt meg talán a legélesebben életünk végéig. Máig is, ha valahol meglátunk (és ha fel is ismerünk) régről a mozgalomból valakit, az a füttyjelre biztosan felfigyel. – *De már alig maradtunk egy kevesen a füttyjelesek közül!*

A háború és a deportálások után megmaradt zsidó fiatalság döntő hányadának összeomlott a családi otthona, egyik vagy mindkét szülő, és szinte kivétel nélkül a rokonság jelentős részének elvesztése miatt. Számosan teljesen vagy félig árván maradtak, ennek ellenére többségük középiskolában, illetve szakiskolákban folytatta a tanulást. A zsidó fiataloknak egy másik része nem vette komolyan a tanulást, különösen jellemző volt ez azokra, akik a cionista mozgalmak hatása alá kerültek. Az ő terveik között egyre tudatosabb volt a távozás gondolata, ezért az iskolát is csak valamilyen ideiglenes elfoglaltságnak tekintették. A cionista tervezés és szervezés szerint kb. 16 éves korig a „fészekbe” (khén) jártunk, utána bentlakásos otthonokba költöztünk, utána mezőgazdasági kollektívában éltünk falun, és az adott politikai lehetőségekhez mérten elszöktünk az országból – „alijáztunk”.

A cionista irányzat tulajdonképpen támogatta a iskolai tanulmányok elhanyagolását, mert „Ereben” (még nem volt Israel állam) a kibucokban nem tanult és képzett emberekre lenne szükség, hanem csak földművesekre.

Körülbelül ilyen értelemben beszéltek a kibucok küldöttjei (sálichok), kiknek a cionista szervezés volt a feladatuk. – Azt, hogy a kis, félmillió zsidó közösségből Palesztinában 1945-46 években, csak 3-5 százalék él a kibucokban, elhallgatták lelkesítő tájékoztatóikban!

Egészen természetes, hogy a cionista elvek termőtalajra találtak a fiatalok körében Magyarországon, a háborús traumák, a családi otthonok tönkremenése és a rettenetes megaláztatásokat követően. Az is természetes, hogy jól hangzott a fiatal tapasztalatlan gyerekfülünknek a kibuc társadalmi egyenlőségi ideálja. A sok szenvedés után akartunk egy kicsit az ideáloknak hinni, még ha sejtettük is, hogy a sálichok nem pontosan tájékoztatnak a való igazságról. Úgy éreztük, hogy a jövő zsidó államban visszatérítjük magunknak emberi büszkeségünket a megaláztatottság sötét éveitől. Így állunk majd bosszút a magyarokon, amiért kiszolgáltattak minket a németeknek.

Volt egy nálam idősebb (talán érettebb réteg) a zsidó fiatalság körében, akik a politikai és a társadalmi beilleszkedés útját választották. Sokan közülük beiratkoztak az egyetemre és beléptek a kommunista vagy a szocdem. pártba. Például Ottó unokabátyám ezt az utat választotta.

Cionista működésem kezdetén nem tartoztam az ismert „kimagasló egyéniségek” közé, de lassan beilleszkedtem a mozgalomba, mert kitartó és állandó résztvevő voltam a találkozásokon és a kirándulásokon. Később lelkes résztvevője voltam a kórusnak (makhelá), amit nagyon szerettem. Volt egy nagyszerű karmestere a Noar Hácioninak mozgalomnak, Ádám nevezetű, jó repertuárt tanított be, zsidó és klasszikus művekből. Előadtuk Verdi Nabuccóját,

Kodályt, jiddisch és héber népdalokat. Felléptünk cionista koncerteken és zsidó ünnepeken, még a zeneakadémia pódiumán is!

Az énekpróbák rendszerint szombat délután a Múzeum körúti otthonban (michá) voltak megtartva, utána este átmentünk a Síp utcai „fészekbe” szórakozni, énekelni, táncolni. – Intenzív részvételem a „fészekben”, az otthonokban és később a nyári táborokban, majd az utolsó hónapokban a mezőgazdasági hachsarán, lassan és fokozatosan feloldották félénk, zavart természetemet, enyhítették kisebbségi érzésemet.

A Múzeum körúti otthonban találkoztam először Esztivel. Ott csak néha beszélgettünk pár szót. Később 1948. nyarán, mikor Eszti csatlakozott a mezőgazdasági hachsarába, (mezőgazdasági kiképző), örültem és reméltem, hogy lesz közöttünk „barátság” (chávérut). Nem gondoltam akkor, hogy ez a barátság az egész életre fog szólni!

Visszatérve az események valós sorrendjéhez: még Pesten élek, és folytatom az óras mester-ség tanulását. Ez kötelezett tanonciskolába is járni, ami ellen ismét lázadoztam, mert nem voltam hajlandó a magyar hivatalos szervek diktátumát teljesíteni. Azonban a tananyag szak-része mégis felkeltette az érdeklődésemet és jártam, de csak a szakrajz órákra. – A végén letettem két és fél év után sikeresen a segédvizsgát.

Ebben az időben még két említésre méltó esemény történik a környezetemben, melyek hatás-sal vannak életem alakulására.

1947-48 éveiben Edit megismertette aput Pirivel. Piri egy apunál tíz évvel fiatalabb özvegy, ki kolleganője Editnek. Pár hónapos ismeretség után apu elhatározza, hogy összeházasodik Pirivel.

A másik esemény az, hogy apu felveszi a kapcsolatot Izsó (Imre) testvére özvegyével, volt V. Klárral, aki együtt élt-megházasodott M. Albi nevű orvossal. Kislánya Marika velük élt. Ő a lánya az orosz fronton elpusztult Imrének, ki az egyetlen unokahúgom apai részről – *nem tudok róla semmit.*

E két esemény hatásáról az életemben lesz még egy „Arany”-os történet....

Visszatérésünk után a lágerből még több mint három évet töltöttem Magyarországon, a cionista működés keretében, az alijáig.

1946 nyarán táborozásban vettem részt a cionistákkal nem messze Miskolctól a Bükkben. Pont abban az időben antiszemita vérengző tüntetés folyt Miskolcon. Ez az esemény erősen alátámasztotta cionista nézetünket. Utána felbomlott a budai „fészek” a Kavics utca mellett, mert az egyik vezető fiú alijázott illegálisan és a másik otthagya a cionizmust és egyetemi hallgató lett. Én átkapcsolódtam a pesti Síp utcai „fészekbe”.

Ott ismertem meg Dénes barátomat, a Mátará nevezetű csoport (kvucá) vezetőjét. Dénessel „testi-lelki” barátságba kerültem mert imponált nekem vezetői önbizalma, állandó jó hangulata és az, hogy sorstárs volt, szintén befolyásolt. – Ő is Németországban volt deportálva.

1947 nyarán a centeri mezőgazdasági hachsarán (előképző) voltunk kisegítő munkán a Mátára csoporttal. Utána többé-kevésbé elhagytam a Kavics utcai lakást és elköltöztem egy cionista „plugára” (egység, lakhely) a Falk Miksa utcában. Körülbelül ezzel egyidőben apu is elhagyta a Kavics utcai lakást és új életet kezdett Píriverl.

1948 nyarán elköltöztem a Mátára csoporttal a szarkáspusztai cionista „hachsarára”.

A szarkáspusztai előképző a mi Mátára csoportunk által lett megalapozva. Én ott már Dénes-sel együtt a vezetőséghez tartoztam. Az eredeti chevra (közösség) létszáma nem volt elegendő, ezért kiegészítették a csapatot néhány számunkra ismeretlen fiatallal, ami károsan befolyásolta a társaság korábban kialakult baráti egységét. Lassan bajok jelentkeztek a kollektív életrendben. Mikor az idő télre fordult, a kinti mezőgazdasági munkák jelentősen csökkentek és nem volt mivel elfoglalni magunkat. – Dénes hosszú szabadságokat vett magának és egyesek megvádolták őt hibás pénzkezelésért. Viták, veszekedések, megszűnt az ideális összetartás és ellenséges klikkek keletkeztek.

Én és még egy páran kitarottunk Dénes pártján. Még akkor nem értettem, hogy Dénes valóban szereti kihasználni a környezetét és nem is olyan odaadó hű barát, mint gondoltam. – De mit értettem akkor az életből 17 éves fejjel?

Aztán kezdtünk kevesebbet törődni a kollektívával és inkább elfoglaltuk magunkat a lányokkal. Négy pár (cháverut) alakult ki Szarkáspusztán 1948 telén – vagy romantikusabb fogalmazásban 1949 tavaszán. A négy pár megesküdött Israelben 1949 nyarán.

Az egyik pár mi voltunk Eszterrel. Mint házaspár, az akkori párok között, ma már csak mi ketten maradtunk az élők sorában.

1949 elején be lett tiltva Magyarországon a cionista szervezet. A szervezeti központban azt ajánlották, hogy várjunk türelemmel, amíg megszervezik az illegális alijánkat. Dénes úgy gondolta, hogy mi meg tudjuk oldani saját erőnkől a Mátára tagjainak kiszöktetését Magyarországról. Hárman magunkra vállaltunk csempészeket keresni az északi illetve a nyugati határon.

Én ajánlottam, hogy Sopronba utazom, mert tudtam, hogy ott élnek Edit családjának távoli rokonai. Talán az ő ismeretségük révén találok ott csempészeket? – Mikor megérkeztem Sopronba, rögtön letartóztattak a vasútállomáson, mert gyanút keltett sportos ruházatom. Akkoriban a cionisták körében kicsit feltűnő sportöltözet volt divatban.

Egy éjszakát töltöttem a soproni börtönben, ameddig az egyik ottani rokon fiú, Kindi elintézte, hogy kiengedtek a börtönből. – Kindi, mint később kiderült, a rendőrségen dolgozott, de nekem fogalmam sem volt arról, mikor Sopronba indultam! –

Egyébként ez alkalommal Kindi másodszor tűnt fel váratlanul és meglepetésszerűen a sorsomban – először a háború végén ő volt az, ki meglátta a nevemet egy névlistán Feldafing menekült táborában, ahol együtt voltak apuval. Ennek következtében talált meg engem apu Exbergben.

Tavaszra mégis megszerveződött a már illegális cionista mozgalom központjában a disszidálás Magyarországról. Naponta két-három szarkáspusztai a társaságból hagyta el titokban a helyet és Pestről el lettünk indítva a határon túlra.

Eszttel 1949 április elsején kerültünk sorra. Jött az értesítés, hogy érkezzünk Pestre, maradt egy rövid napunk elkészülni, elbúcsúzni. Kértem aputól pénzt egy esőkabátra és egy kis aktatáskába becsomagoltam fehérneműt. Utolsó este apunál és Pirinél ettem.

Elbúcsúztunk. Apu elkísért a villamos megállóig és sírt. Éjjel a Kavics utcában aludtam, aztán elbúcsúztam Gizi nénitől Simi bácsitól és Edittől. Nem tudtam, hogy kit fogok még látni közülük az életben?

Gizi nénit és Simi bácsit nem láttam többé. Mire ismét Pestre jöhettek, ők már nem voltak az élők sorában.

Nem tudtuk, hogy hova jutunk, kinek a kezeibe kerülünk, mi vár ránk? Indulás előtt azt mondták a központban, hogy ne vigyünk magunkkal pénzt. Elindultam egy fillér nélkül a zsemben. Kevesebb mint 24 órának kellett elmúlnia, amíg rádöbbsentem, hogy vége a kollektív életnek, az úton senki sem gondoskodik rólam és milyen butaságot csináltam, hogy hallgattam a szervezeti emberek tanácsára és elindultam pénz nélkül.

1949 április elseje éjjelén átszöktettek minket Szlovákiába a „bricha” (cionista szöktető szervezet) megbízásából. – Hosszú éjjel volt, sok várakozással. –

Ha képes lettem volna akkor átgondolni érett ember fejével az elmúlt közel négy év történetét a felszabadulás óta, rádöbbsentem volna, hogy elpocsékoltam a legtermékenyebb fiatal éveimet. Az elröpült négy év alatt nem tanultam és nem képeztem magamat a koromhoz mérten, mert rettenetesen megtört az átszenvedett háború és erőtlenség, akarat és energia nélkül kihasználatlanul hagytam az időt.

Esztinek a háttére nem volt semmivel sem jobb, de akkor természetesen nem tudtuk még, hogy együtt fogunk nehezen küzdeni a jövőben és együtt fogjuk „megfizetni” az elpocsékoltság árát.

Alija

Az „Alija” egy héber kifejezés, szó szerinti fordítása: felmenés.

Az ótestamentumi mítikában jelentősége a felmenés, felzarándokolás egy szent helyre, és a cionista etosz szerint az Israelba vándorlást – az oda való felmenést jelenti.

1949 április elsején egy kis Pesti lakásban jelentkeztünk Esztivel, a Noár Hacioni illegális irodájában.

A cionista egyesületek már illegalitásban voltak.

Két fiatal gyerekeember voltunk, nemrégén töltöttük be a 18 évünket, az utolsó fél évet Szarkápusztán töltöttük.

Mindegyikünknek egy-egy kis aktatáska a kezében egy váltás fehérneművel és az illegalitásban működő vezetők kioktatnak az ajánlatos viselkedésről a az átszökéshez a határon.

Kettőnk között Esztivel párhetes fiatalkori szerelem/chávérut háttére volt.

A Nyugati pályaudvarra utaztunk taxival – így szólt az instrukció, dacára, hogy ötperces gyalogút távolságban voltunk, és igazoltatás esetén, ha kérdeznek – utazunk fát vásárolni Drégelypalánkra. – A lelkünkre kötötték, nem feltűnően viselkedni!

Kiszállunk a Nyugati induló oldalán a taxiból és mellettünk egy piros sportkocsival az egyik „intéző” férfi áll meg – és „minden feltűnés nélkül” odakísér egy parasztemberhez, kinek egy fonott kosár van a kezében. Az „intéző” a „kosarasnak” a zsebébe nyom egy köteg pénzt és nekünk azt mondja: ezt az embert követitek egész úton – aztán sietve otthagy minket.

Felszállunk a kosaras nyomában az egyik vonatkupéba és ott ül még két fiú, azoknak is a „kosaras” lesz a vezetőjük. Egész külön ülünk, de szemmel tartható távolságban a vezetőtől és a másik két fiútól.

Egy rövid óra elteltével leszállás a vonatról és tovább utazunk egy helyi autóbusszal a „kosaras” nyomában. Már sötét lett, az autóbusz különböző határmenti falvakon utazik keresztül. A gyengefényű megállóknál mindenhol határőrök állnak kutyákkal és kémlelik a le- és felszállókat.

Aztán ahol jelez a „kosaras”, hogy leszállunk, ott nincs semmi világítás és a koromsötétben alig látjuk követni a vezetőt. Kutyák ugatnak a környező házakból, mi nem látunk semmit, – féltünk... Bekerültünk egy falusi ház udvarába, ott leültetett a vezető egy farakás mögé és odaszólt nekünk, hogy ő megy enni és később elindulunk Szlovákia irányába.

A várakozás ideje alatt megismerkedünk a másik két fiúval, Éli és Emil, Ők a „Habonimtól” (egy másik cionista alakulat) lettek indítva. Idősebbek nálunk két évvel és nagyon félnek, mert ők már katonakötelesek. Később Éli családjával évtizedes baráti kapcsolat alakult ki, aztán jött az öregség, felesége halála és még tragédiák, amik ahelyett, hogy közelebb hoznák, inkább eltávolítják a régi kapcsolatot.

De most a farakás mögött húzzuk meg magunkat április elsején 1949-ben, este, már tíz óra és kezdünk éhesek lenni. Nincs nálunk semmi, se ennivaló, sem pénz.

Aztán nyílik a ház ajtaja és a csempész jelez, hogy indulunk. Átvágunk felszántott földeken, kukoricásokon, árkokon, kis erdőkön. Az éjszaka világos a csempész néha megáll, hallgatózik, a fülét a földhöz nyomja, nem közelednek-e határőrök. Végül három órai út után egy erdőséli ház udvarába kerülünk, Szlovákiába vagyunk.

A szlovák paraszt és felesége elrejtene a pincébe és ott töltjük a még megmaradt hajnali órákat.

Délelőtt a parasztasszony először útraküldi a két fiút, később nekünk mutatja az útirányt az erdőn keresztül, előttünk száz méterre megy a lánya, azt kell követnünk. Elérve az Ipoly folyóhoz, átkelés a kompon és a másik oldalon a faluban a zsidó rabbi házához kell megérkezni.

Azonban a baj az volt, hogy hirtelen eltűnt a szemünk elől a lány és mikor szálltunk a kompról, a falu terén találtuk magunkat, tele szlovák határőrökkel. Hirtelen befordulás az első kis utcába, hogy ne vegyenek észre a katonák. Ott játszottak az utcán gyerekek és megkérdeztem egy kislánytól magyarul, hogy hol lakik a zsidó rabbi? – A kislány rámutatott a mellettünk álló házra mondván: **itt lakik...**

Bent vártak bennünket ebéddel, megmosakodtunk, a cipőket lekeféltük a sártól, hogy ne legyünk feltűnőek, aztán jött egy kis autó és elvittek a lévai vonatállomásig. Irány Bratislava. Figyelmeztetnek bennünket, hogy ne szólaljunk meg magyarul mások közelében...

Pechünkre a vonaton utazott egy pár szlovák katona és ismerkedni próbáltak Esztivel... Szorongtunk egész úton.

Még Léván utasítottak, hogy Bratislavában a vonatállomástól taxival a cionista gyűjtőtáborba kell utaznunk.

A bratislavai gyűjtőhelyen tíz napig várunk, míg elég ember érkezik a továbbutazásra. Minden illegális, nem szabad kimennünk az utcára és a hely lassan tömegszállássá válik.

Én mégis megkockáztatom, kimegyek telefonálni Lacó unokabátyámnak. Este már a lakásukban vagyok, kedvesen és aggodalommal fogadnak. Lacó akkor a kommunista pártban magas pozícióban újságíró volt, de annak dacára gondoskodott rólam. Az esti sötétségben nem engedett vissza egyedül, hanem odarendelte a szolgálati autóját a sofőrrel és visszakísért a lakóhelyre.

Lacó figyelemmel követte az eseményeket a gyűjtőtáborban, értesült, hogy mikor visznek át Bécsbe és aznap megjelent a táborban elbúcsúzni tőlem, dacára, hogy politikai kellemetlensége származhatott volna ebből. Egy nemes lélek volt mindig, de a sors nem sokban jutalmazta az életét.

Éjszaka megérkezik kb. kétszázas csoportunk féllegálisan Bécsbe. Elszállásolnak az Alsberg nevű volt zsidó kórházba. Pár száz vegyes korú, elég szedett-vedett ember van összezsúfolva. Tíz-husz ember fekvőhelye egy-egy teremben. Lágerben éreztem magamat ismét...

Egyik reggel találkoztam egy házaspárral, akik bujdosnak Editéknél a háború idején. Az „Anschluss” után menekültek Bécsből Pestre. A férfi cipész volt. Most ők is alijára vártak.

Kértem tőlük kölcsön tíz dollárt, mert nem volt egy fillér pénzem. Ez sok pénz volt, de ők szívesen kisegítettek.

Bécs alig sérült meg a háborúban. Szerettem volna látni egy keveset a városból, először életemben voltam ott. Elmentünk a Práterba, az Operába, néztük a város szépségeit. Bécsben már érzékelttem, hogy hosszú-hosszú időre, talán örökre, ez lesz talán az utolsó európai élményem.

Megint várunk kb. két hetet, amíg egyik éjszaka hat-nyolc autóbusz tele alijázókkal át lesz csempészve az orosz zónából az amerikai zónába.

1949-ben Ausztria még megszállási zónákra volt osztva az oroszok, angolok és amerikaiak között.

Megérkezünk Stájerbe osztrák területen a nyugati zónába. Ismét az ismert láger atmoszféra. Jiddisch beszéd, pokróc és étel osztás.

Következő megállónk a festői Salzburgban, ismét egy lágerban.

Hol is lehetett a láger, kérdezzük magunktól Esztivel? – mikor hetven éves korunkban megálltunk egy romantikus sétára és egy pihenő kávéra Salzburgban... Több mint ötven éve! –

Nosztalgia, – nem szántunk időt a keresésére.

A salzburgi lágerből három napos vonatutazás Dél-Olaszország irányába. A vonaton pár száz ember. Néha megáll a vonat és felszállnak még és még alijázók. Nagy részük a háború befejezése óta táborokban élt.

Vegyes érzelmekkel figyeljük új környezetünket és a tájat. Hirtelen elénk tárul a Földközi tenger, először látunk tengert. A vonat közeledik Trani városkába, ott leszünk elszállásolva ismét egy volt olasz lágerban. Bari kikötőjéhez közel az olasz csizma délkeleti partján vagyunk. Lassan alig ismerünk még valakit a szedett-vedett tömegben, kikkel nincs közös nyelvünk és nem is értjük pontosan, hogy mi a kapcsolatunk hozzájuk?

Traniban újból egy hetet töltünk. Ott érzékeljük először a dél-európai tengerpart erős napfényét. Itt már szabad a kijárási a táborból, egy olasz halászfaluban vagyunk. Festői piac, halszag dél-olasz hangulat.

Május hónap első napjai és a zsidó állam deklarációjának első évfordulója. A táborvezetőség nagy ünnepséget rendez, hazafias felvonulás, zene, tánc.

Alig lett megemlítve az elmúlt év véres emberáldozata az új Israel államban. A félmillió zsidó államalapító közösség tíz százaléka elesett a felszabadító háborúban.

Traniból még egy rövid vonat út Bari kikötőjébe. A vonat egész a kikötő partjáig tolat és ott szemünk elé tárul egy egész kis hajó, kék fehér Dávid csillagos zászlóval. – Először érezzük, hogy közeledünk israeli terítóriához...Valóban az álom beteljesül?

2500 17-45 éves emberrel leszünk beszállásolva egy ócska kis hajóba. A felszállás előtt kapunk israeli bevándorló passzust. Ez lesz az első személyi okmányunk, mióta elhagytuk Magyarországot.

A hajón ismét örült a zsúfoltság, de az időjárás már meleg, a tenger csöndes, mi főleg a fedélzeten töltjük az egyhetes hajóutat.

Az első napokban kerestek önkéntes dolgozókat kisegítő konyhai munkára. Kedvem volt végre már valamit csinálni a másfél hónapos semmittevés után és szívesen jelentkeztem a munkára. Azonkívül reméltem, hogy ezúton közelebbről megismerhetek israeli zsidókat és láthatom, érzékelhetem az autentikus hangulatot. Azonban azt nem tudtam, hogy a legtöbb tengerész a hajón szintén nem rég érkezett Israelbe, és tulajdonképpen nem is nagyon tudtak héberül és nem is ismerték még az új országot.

Egy hét hajóút múltán május 15. reggelén elénk tárul a haifai öböl és a festői Kármel hegység a háttérben. Körülöttünk telve a kikötő új alijázók hajójával és még egy éjszakát az öbölben töltünk. A várakozás napján egy páran beugrottunk a hajóból a tengerbe felfrissülni és először érzékeltük a sós tengervíz kellemetlen ízét.

Másnap behajóztunk a kikötőbe, kezünkbe nyomtak egy lekváros kenyeret, behintettek DDT fertőtlenítő porral, regisztráltak és – Israelben vagyunk!

Kértük, hogy kibuc Kfár Glücksonba akarunk jutni, de tudomásunkra hozták, hogy előbb az átmeneti táborba kell utaznunk.

Teherautók visznek át a közeli táborba. Óriási sátoortábor, ahol a legkülönbözőbb korú, színű, nyelvű és öltözkű ember várja az elhelyezését. Azt hittük, hogy egy cigánytáborba kerültünk, de azt mondták, hogy itt mindenki zsidó. Voltak ott észak-afrikaiak, európaiak, perzsák, törökök, franciák, jemeniták... Egy bábeli zűrzavar.

Valamit ettünk, valahogy elhelyezkedtünk, aztán elkezdtem forgolódni – talán hasonló érzelmekkel, mint annak idején a téglagyárban? – Felkapaszkodtam egy dombra, kezdett alko-nyodni. Itt nem voltunk körülveve géppisztolyos németekkel, csak itt-ott lukas düledező drótkerítéssel. Nyugaton a végtelennek látszó tenger, északon a gálili hegyek sötétedő kontúrjai, déli irányba egy arab falu pislákoló mécseseinek fénye. Fent, a Karmel hegyen a kikötőtorony reflektor fénysáva köröz, ellenséget keres vagy jelzi a távoli bevándorló hajóknak az irányt?...

Emlékszem pontosan, hogy mit éreztem, emlékszem, hogy mire gondoltam.

Értettem, hogy innen nincs visszaút, úgy éreztem, hogy be lettem zárva és tévesen cselekedtem, tudatára döbbsentem, hogy itt nagyon nehéz sors vár rám, de nincs már más választásom és majd megpróbálok valahogyan megküzdeni az élettel!

Éjszaka a forró keleti szél vékony homokporral fedte be a sátrakat.

Az első éjjel Israelben alig aludtunk valamit.

Másnap, útban Kfar Glücksonba, elrobogunk a közeli arab falu mellett, Páradis – először látunk a valóságban kefiás (fejkendős) arabokat, integettek a kezükkel... vajon ez barátságos üdvözlés, avagy fenyegető kézmozdulat? Még a mai napig sincs erre válasz...

Kfar Glückson a Noár Hácioni vezető, él-kibucának volt tartva a sliachok meséje szerint. Gondoltuk, hogy egy nagy és fejlett városkába fogunk érkezni. Azonban a hely messze volt az elképzeléseinktől. Egy mellékútvonaltól távol eső dombon húsz-huszonöt kis ház és mezőgazdasági épületek. A mi részünkre a falu peremén volt felállítva egy pár nagy sátor.

De talán nem is annyira a kibuc szerény kinézése döbrentett meg, mint inkább az a rideg, közömbös fogadtatás, amiben – még a budapesti mozgalomból és Szarkápusztáról jól ismert – chavérjaink részesítettek bennünket, akik csak röviddel előttünk érkeztek.

„Ti is megjöttetek? – konstataáltak unott hangnemben, – mi volt olyan sürgős nektek már ideérni? – Na jó, ha már itt vagytok, megyünk, gondoskodunk róla, hogy kapjatok beosztást segítőmunkára.” Ez érthetetlen volt számomra. Hová lett az idealizmus, a lelkesedés? Pár rövid nap után kiábrándult mindenki a kibucból?

A kibuc régi alapítói – kiket lelkes úttörőknek és a cionista ideál heroikus megvalósítóinak képzeltem – elzárkóztak kicsi lakásaikba munkaidő után, nem törődtek velünk egyáltalán és nem adtak alkalmat ismerkedésre. Igaz, hogy mi nem tudtunk héberül beszélni, de Glücksonban volt sok magyarul beszélő, Felvidékről, Erdélyből – azonban azok sem próbáltak közelhozni minket zárkózott kollektívájukhoz.

Például a közös étteremben (annak idején egy faház, tíz gyalumatlan, durván kidolgozott faasztal és hosszú fapadok) – ott sem találkoztunk a helybeli „chalucokkal”, mert ők más órákban ettek. Ez hivatalosan a helyszűke miatt volt így megszervezve, de valószínűleg azért is, mert a régiek meg akarták őrizni maguknak a csendet és az elkülönülést.

Kértem beosztást építőmunkára, mert azt ismertem egy kicsit a lágerből a deportáció idejéből. – *Csak most, e sorok írása közben döbbenek rá, hogy az alija út alatt és a kezdeti beilleszkedés idején mentálisan ismét szinte lágerlakókká váltunk. Hiszen táborból táborba dobálódtunk, privát életünk nem volt és minden egyéni autonómia nélkül mentünk a „falkával”.*

És ez még hosszú ideig így folytatódott...

Néhány nap elteltével úgy döntöttek rólunk „valahol bent, avagy fent a mozgalomban”, hogy csoportunk át lesz költöztetve egy másik kibucba, Tel Jizchákbba. Ez a kibuc a tengerhez közeli sávban van.

Ismét teherautón, körülbelül húszan a magyarországi csoportból, megérkezünk Tel Jizchákbba.

Itt már rendezettebben készültek fel befogadásunkra. – A kibuc területén belül egy kis térségen sáortábor vár ránk. Két-három nagy, tíz-személyes sátor és mellettük öt két-személyes kis sátor. A kis sátorokban két ágy, asztal, kis szekrény, két szék. A nagy sátorokban emeletes ágyak.

Rögtön közlik velünk, hogy a kis sátorok azoknak a fiú-lány pároknak szólnak, akik elhatározzák, hogy párosan önállóan akarnak lakni... És erről azonnal döntenie kell!

Nem volt semmi tapasztalatunk mérlegelésben, megfontolásban. Az utolsó hetekben táborból táborba, tömegszállásról tömegszállásra hurcoltuk magunkat.

Untunk már állandóan másokkal együtt lenni és minden percünket a kollektívában tölteni.

Sok csalódásban volt már részünk a régi barátokkal, az ideálokkal és a kibuccal szemben.

Vágytunk egy kis önállóságra és nem kevésbé vonzott egy kis zavartalan romantika lehetősége.

Ez volt a pszichológiánk, avagy a mentális háttérünk ott és akkor, mikor a különlakás csábító ajánlatát hallottuk. Ott álltunk a júniusi égető déli napsütésben az új még ismeretlen kibucban, öt fiatal, szinte gyermekpár, a húsztagú kfar glücksoni csoporttal és teljesen felkészületlenül, helyben határozni kellett.

A fiúk összenéznek egymással, a lányok tanácstalanul összesugdosnak egymás között és lassan egyik pár a másik után elfoglal egy-egy kis sátrat.

Michael és Gyöngyi, Juszuf és Ica, Jozsef és Inci, Lichcsi és Éva, Eszti és én.

Visszapergetve az emlékeket, nem kétséges, hogy életünk egyik döntő pontjához érkeztünk azokban a percekben, de természetesen mi azt nem is sejtettük.

Nem gondoltuk, hogy ez egy végleges lépés kezdete, tudatában is voltunk, hogy még túl fiatalok vagyunk, de a páros külön lakás következtében úgy éreztük, hogy végre szert teszünk egy kis önálló saját territóriára, mely felszabadít egy keveset a kollektíva nyomásától. Természetesen a romantikus kapcsolatok intenzívebbé és felelősségteljesebbé fejlődtek közöttünk az új szituációban.

Aztán Jeruzsálemben egy fél éven belül mind az öt pár megesküdtött.

Ma, a 2002. évben az öt párból csak mi ketten vagyunk és élünk még együtt.

Az öt fiatal pár elkülönülésével kezdetét vette a csoport felbomlása, mint kollektíva. A még nem régen „barátok mindenben” fokozatosan elidegenülnek egymástól és individuális kódexek és érdekek fejlődnek ki.

Kezdődnek a kis nézeteltérések, és kialakulnak a klikkek.

A kibucban mindenféle segédmunkára lettünk beosztva és mikor felvetettük a kérdést, hogy vajon mikor kerülünk önálló településre? – tudomásunkra adták, hogy az sokára lesz! Úgy éreztük, hogy a kibuc organizáció nem váltja be reményeinket. Ezt mi a távolból másképp képzeltük el, vagy talán másképp akartuk elképzelni magunknak. A „chaluci” utópia a valóságban más volt. De tulajdonképpen gyerekek voltunk, gyerekésszel gondolkoztunk és egy rettenetes világegés után ébredtünk lassan a valóságra...

Egy hónap elteltével elhatároztuk (az öt pár), hogy elhagyjuk a kibucot.

Voltak Haifán és voltak Jeruzsálemben ismerősök a mozgalomból és azok segítségével próbáltunk lakást és munkalehetőséget keresni.

A legegyszerűbb és legolcsóbb közlekedési lehetőség az autóstop volt annakidején. Az angol mandátum idejéből ezt trempnek nevezték.

Először csak mi, a fiúk indultunk Jeruzsálembe. Találkoztunk egy fiatal házaspárral, Robi és Vali. – Ők felajánlották, hogy abban az elhagyatott házban, ahol ők elfoglaltak maguknak egy szobát, vannak még üres szobák és azok elfoglalhatóak. Elfogadtuk az ajánlatot és kértük Robiék, hogy tartsák fenn számunkra a helyet egy pár napig. – Aztán bejelentettük a kibucban hivatalosan, hogy megyünk. A „chevrá” többi tagja haraggal és ellenséges hangulattal fogadta elhatározásunkat. A kibucból elvihettük az ágyainkat és a matracot és kaptunk 15 dollár értékű pénzt... ez volt az összes vagyunk.

Lichcsinek volt rokona Tel Avivban, az fuvarozott egy kis teherkocsival. Ő elszállított minket az ágyakkal Tel Avivig egy nagy fuvarozó társaság irodájába. A nagy fuvarozó társaság cementet szállított Jeruzsálembe és a főnök hajlandó volt a cementzsákok tetejére feltenni az ágyainkat, és mi is felkapaszkodhattunk és úgy indultunk honfoglaló utunkra. De a továbbutazás csak következő nap történt.

Tel Avivban várnunk kell a továbbszállításra egy éjszakát. A lányok elindultak még aznap autóstoppal Jeruzsálembe, az egyik fiú kíséretében, aki ismerte a helyet Backa kerületben, ahol reméltük, hogy a Robi házaspár fenntartotta számunkra a szobákat...

Hol és hogyan töltünk el Tel Avivban egy hosszú meleg délutánt és éjjelt?

Tel Aviv 1949 nyarán még tipikus angol mandatórius közel-keleti város volt. Keskeny utcák, döcögő autóbuszok, meleg és párás minden és mindenhol, a férfiak, a rendőrök a katonák mind rövid nadrágban a nők is főleg rövid nadrágban vagy szoknyában járnak. És mindenki izzad. Az utcasarkokon frissítőital kioszkok, gazoz-nak hívták a szódavizet színes édes ízesítővel. A gazoz a reggeli órákban még hideg is volt, mert a jég még nem olvadt fel az eladóknál. (Villanyhűtők alig léteztek akkor). Olcsó ital volt, de nekünk arra sem telt. Minden új, primitív, rendezetlen volt. Mindezt a káoszt nem értettük.

Elindultunk felfedező sétára. Végig az Allenby utcán, az volt a nagy főutcája Tel Avivnak annak idején, aztán befordultunk a King Georg utca sarkán (az utcanevek még az angol mandátum nyomát hordták) – megláttunk egy kosárlabda pályát, ahol éppen edzés volt. Fáradtak is voltunk, leültünk a falócás tribünre, néztük a játékot, de inkább a játszókat. Hozzánk hasonló fiatalok voltak és úgy látszott, hogy ők nem „honfoglaló problémákkal” vannak elfoglalva, mert itteni gyerekek. Nézve a játékot, rádöbbsenem lehetetlen szituációra: 15 dollárral a zsebemben munka nélkül, szállás nélkül, rokonok, ismerősök, nyelvtudás és minden támpont nélkül, hogyan lehetséges így elkezdni az életet?

Az utcán a menő-jövő emberek nem törődnek velünk, nehéz felismerni rajtuk a cionista segítő készséget, nem olyan benyomást tesznek mint akik – a mesék szerint – este, a hóra-tánc és lelkes éneklés közben készséggel várják az újonnan érkezőket... Nem tudom, hogy a többi fiú mint vélekedett, de nekem nehéz, kétséges gondolataim és aggodalmaim támadtak a jövőt illetően.

Az israeli közelmúltról nem volt fogalmunk. Nem tudtuk, hogy rengetegen gyászban és szomorúságban élnek a fiatal országban, mert egy pár hónappal ezelőtt még súlyos harcok és rengeteg halott és sebesült volt a felszabadító háború keretében és az új állam nehéz léte problémákkal küzd. Nem tudtuk, hogy a „régiek” sem élnek gondtalanul, – nem értettük a jelentőségét annak, hogy a fiatal állam az első rövid év alatt megháromszorozta zsidó lakosságát.

Már sötét volt, mikor elindultunk a központi autóbusszállomás irányába. Ott parkoltak éjjel a buszok. Megkértük az őrt, hogy engedjen aludni az egyik autóbuszban. Abban az időben ilyesmi nem volt probléma. Még minden friss és rendezetlen volt a másodéves országban...

Hajnalba felszáll egy sofőr és elindítja a járművet benzint tankolni. Minket látva, fekvé az üléseken, megnyugtatótt, hogy csak maradjunk, később visszatérünk vele pont ide!

Az út Jeruzsálembe több mint hat órát tartott a cementes autó tetején. – Akkor a távolság kb. száz kilométer volt. – A hegyi út elején kiégett autók és harckocsik tanúsították a felszabadító háború nyomait. A nagy megrakott teherautó lassan vonszolta magát a kábító melegben fel a hegyekbe. A sofőr odautazott velünk Backa kerületbe a házig, – nem messze innen, úgy mondta – már a határ és azon túl Betlehem (Bét Lechem) városka. Nem figyeltünk fel igazán a közeli hely különleges történelmi jelentőségére.

A lányok már aggódva vártak a lakásban. Ők az éjszakát a kőpadlón töltötték minden takaró nélkül. Elhelyezkedtünk valahogyan az új környezetben, – mindegyik pár a lakás egyik szobáját foglalta el. A szobákon nem volt ablak, ajtó, a lakásban nem volt villany, a csapokban nem volt folyóvíz. A mosdóban nem volt W.C. kagyló és nem volt mosdókagyló. Így maradtak abban a negyedben a háború után a lakások, kiegészítve és tönkretéve.

Itt lesz az új otthonunk...

Honnan lesz vizünk? A ház pincéje ciszternának van építve, télen odagyűlik a csapadék és július hónapban még tele volt vízzel.

Egy vödör és spárga segítségével onnan mertük és vittük fel az első emeletre a vizet. De egy pár nap után jöttek a városi szanitárok és nem találták egészségileg a vizet megfelelőnek, és hogy ne igyuk, olajat öntöttek a vízbe.

A jeruzsálemi éjszakák még nyáron is hűvösek, gondoskodnunk kellett ajtókról, ablakokról az őszi közeledtével. A két részre vágott város egyik határsávja tíz perc gyalogút távolságban volt tőlünk. A határ ott egy elhagyott villanegyeden húzódott keresztül. Alkonyatkor a villákhoz lopódtunk, mert ott megmaradtak az ajtók és az ablakok, leszereltük a mi lakásainkhoz hasonló méretű ablakokat és ajtókat, és a sötétség leple alatt elhurcoltuk. Láttuk, hol a jordániai katona őrhelye, onnan óvatosan távol tartottuk magunkat – a mi oldalunkon senki sem őrizte a határt...

Juszuf nevű barátunk ismert volt a chevrában jó humorérzékéről, és fiatal feleségének, mielőtt ablakszerzésre indult, hagyott cédulát írván: „elmentem az asztalozhoz”.

De ezek csak kis apróságok voltak a mindennapi élet küzdelemében.

Munka? – A hatalmas bevándorlási hullám a fiatal államban rengeteg munkahelyet produkált főleg az építkezésben. Az állam a szakszervezettel együtt építő szakkurzusokat létesített. Ber kerültem egy három hónapos ácskurzusba.

A kurzus ideje alatt volt kisegítő fizetés. – Eszti elhelyezkedett varrónőként, azt tanulta a háború után a nővérénél, Katinál. Kezdetnek volt mit ennünk szerényen. Első fizetéseinkből vettünk elemi felszerelést főzéshez, lakáshoz. A körülmények az országban akkor nagyon kezdetlegesek és szerények voltak.

Az élelmiszer beszerzése jegyrendszerre volt alapozva. Az israeli városrész Jeruzsálemben, drótkerítésekkel leválasztva, egy nagy falu, avagy kisváros benyomását keltette.

Tulajdonképpen társbérletben laktunk a többi fiatal Tel Jizchákból eljött párral. Eleinte még igyekeztünk találkozni munka után az esti gyertyafény mellett a többiekkel és összekuporodva beszélgettünk a lakás egy-egy sarkában, aztán fokozatosan eltávolodtunk, elkülönültünk a régi baráti közösség atmoszférájától.

Kezdődött a differenciáció, egyik többet keresett a másiknál, volt akinek itt-ott jobb munkahely, jobb beosztás jutott. Kezdődött a versengés, az irigykedés. Volt, akinek összekötése, protekciója alakult, de természetesen nem osztotta meg jobb elhelyezkedését a többiekkel. – Aztán voltak olyanok is kiknek rokonsága volt. Például Incinek volt egy hadirokkant bátyja Jeruzsálemben.

Gyöngyinek megérkezett az első évben az édesanyja a férjével. Juszufnak szintén megérkeztek a szülei az első években.

– Lassan csak mi maradtunk Esztivel hozzátartozók nélkül.

Az ácskurzust előtti időben mindenféle alkalmi munkát végeztem, kihordtam cukrászdába árut, törmeléket takarítottam egy volt angol katonatáborban és hasonlókat.

A kurzus kezdetén ismét traumatikusan éreztem magamat, mert megint a lágerhangulatot éreztem. Egy raktárépület – tömb épült a Mácháne Jhuda piac mellett és a kurzuson tanulók, – lehattunk számszerint kb. húszan – be lettünk osztva gyakorlott építőszakmunkások mellé, mint kisegítő inasok. Erős bábeli nyelvzavar, beszélnek jiddisch-ül, arabul, románul és aránylag keveset héberül.

Mint kisegítők eleinte ide-oda lettünk küldözgetve: hozd ide, vidd oda, fogd meg itt, fűrészd el ott. Volt néha szitkozódás, megrovás, és tempóhajtás: jiddisch-ül – „gib a sokel”, – arabul „jalla-jalla”. Az atmoszféra ismét a kényszermunkára emlékeztetett, de természetesen a testi bántalmazások nélkül –, a lelki ügyekkel meg senki nem foglalkozott.

A háromhónapos kurzuson valamit tanultunk is, de én eléggé gyöngén haladtam és nem nagyon illeszkedtem be a környezetbe. Az ácsmesterem egy ötven év körüli szakállas, vallásos, jeruzsálemi születésű „zsidó” volt, Reb Jánkel-nek szólították. Ez a Reb Jánkel sokat nem értett a mesterség tanításához és enyhén szólva: nem volt egy született pedagógus. Kicsit nehéz beszédű is volt, és mint a legtöbb régi és ittszületett egyszerű ember nem érdekelt az új bevándorlók sorsa, helyzete, – azonban rendesen viselkedett velem és nem kellemetlenkedett.

Sőt, a kurzus utolsó napjaiban történt, hogy mégis valahogyan erőt vett szokott nemtörődöm-ségén és „kitört rajta” a talán csak szunnyadó pedagógiai hajlam és feltett egy szakirányú kérdést: „mi a célja a feszítő erősítéseknél a beton öntése előtt?”

Jókor kérdezte. Pontosan emlékszem, hol álltunk és mi volt éppen akkor a feladatunk. Az első emelet magasságában a beton betöltése előtt tette fel nekem Reb Jánkel ezt a szakmai kérdést. Abban a percben megvilágosodott számomra az ácsmunka alapvető statikai feladata.

Egyszeriben felfogtam az eddig tapasztalt munkamenet alapján, hogy a fa zsaluzat, milyen irányú feszítő erőnek van kitéve, amikor a betont az előkészített formába belezúdítyják, és ezért hová és hogyan kell a támaszokat odaszögelni, nehogy a zsaluzat szétesen. Mindez hirtelen megvilágosodott számomra, annak ellenére, hogy a közöttünk folyó jeruzsálemi jiddisch tájszólását a Reb Jánkelnek csak részben értettem meg.

Önbizalmat és reményt kaptam ezek után, hogy a kurzus végén el fogok tudni helyezkedni az építkezésben, habár eleinte alacsony beosztással és fizetéssel, mint ácsmunkás.

Aztán beiratkoztam egy esti kurzusra szintén a szakszervezet költségvetésén az építkezési rajz olvasására, megértésére.

Elmúlt az első tél, megint nyári meleg, aztán még egy telet dolgoztam építkezésen. Már aránylag jól kerestem, de a fizikai munka az égő napsütésben nagyon nehezemre esett.

Kettőnk keresetéből meg is takarítottunk pénzt, vásároltunk használt bútort, befizettünk a városnak a víz és villany szolgáltatás megindításáért.

Vettünk a társbérelőinkkel közösen jégszekrényt, vettünk Esztinek varrógépet és az első „luxustárgyunk” egy rádió lett.

Még az ácskurzus idején augusztus hónapban feliratkoztunk megesküdni a jeruzsálemi rabbi hivatalba. Tudtuk, hogy katonaköteles leszek és mint nős katona lesznek előnyeim – kicsit több zsoldpénz, és kicsit több szabadság jár, és a feleség is kap kis pénzpótlást. Így cselekedtek az összes baráti párok, kikkel kijöttünk a kibucból.

Mikor apámnak megírtam nősülési terveimet, megdöbbenve vette a hírt és feleségének közreműködésével megpróbáltak lebeszélni róla. Volt legalább két logikus ok arra, hogy ellenezzék a tervemet: a fiatal korom és még egy véletlen pletyka anyag, mely tudomásukra jutott és befolyásolta véleményüket....

Mielőtt elindultunk Pestről, akartam Esztinek valamit ajándékozni és kértem aputól egy karórát az útra és természetesen nem mondtam, hogy ezt fiatal „bachurámnak” (barátnőmnnek) szánom. Eszti nagyon örült az ajándéknak – abban az időben egy óra nagy értéknek számított, és megmutatta Kati nővérének, mielőtt elindultunk. Kati elmesélte egyik barátnőjének, hogy a húga disszidált és nem is egyedül, hanem „egy gazdag ékszerész fiával és egy karóra ajándékkal”! – A barátnő ismerte F. Babát, ki apuval dolgozott a társas üzletben és Babának nem kellett megerőltetni a fantáziáját, hogy rájöjjön, hogy mivel nem sok ékszerész fia disszidált április első napjaiban Pestről, hogy tulajdonképpen a főnöktársa fiáról van szó. –

Baba egy szenzációs „regényplettyát” épített ez ügyből, nekem fogalmam sem volt semmiről, de elképzelhető, hogy apunak ez egy nagy sokkot okozott.

Az esküvőnk napján 1949 augusztus 11-én elhatároztuk, hogy nem megyünk munkába. Eszti Gyöngyitől kölcsönzött egy jobb ruhát, én Gyuritól kölcsönöztem az öltönyét és autóbusszal utaztunk a rabbi hivatalba – (nem szokásszerűen gyalog, ami félóra volt a városig). Egyetlen ismerősünk – tanunk Lichesi volt, mert ő véletlenül aznap munkánélküli volt. A többiek a baráti körből aznap mind munkában voltak és kár lett volna nekik két-három óra bérét a munkahelyen elveszteni.

Miután két tanura van szükség, az utcán jövő-menők között kértünk meg egy idegent erre a pár perces „micvere” (jótékony cselekedet). A szertartás után gyalogosan mentünk vissza a lakásra, mert takarékoskodtunk az autóbusz költséggel és Eszti paprikáskrumplit főzött ebédre.

1952 tavaszán besoroztak az israeli hadseregbe. Ebben az időben vonult be a velünk érkezett fiú-társaság nagy része.

Visszatekintve erre az időszakra, ekkor kezdtünk már egy kicsit érettebben gondolkozni, tudtuk jobban használni a nyelvet, jobban felfogni a körülményeket. Talán ez volt a kezdete a lágermentalitás elvetelésének. Rájöttünk, hogy az életet tervezni kell és lehet hosszabb távra, és nem csak egyik napról a másikra.

Láttam, hogy az építőmunka túlságosan megerőltető és elhatároztam, hogy a katonaszolgálat után nem térek vissza az ácsmesterséghez. Barátaink tanácsára, eltitkoltam a sorozásnál új israeli szakmámat és finommechanikusnak jelentettem be magamat, arra támaszkodva hogy tulajdonképpen mielőtt alijáztam, kitanultam az órasmesterséget és volt kilátás arra, hogy valamilyen technikai szakegységbe kapjak beosztást!

Valóban így történt. A kiképzés után egy katonai hadiüzembe kerültem és az események a kívánt irányba alakultak.

Az első hetekben beosztottak csak tanulni a fémesztergályos munkát. Elvileg ismertem a technológiát az órasmesterségből. Rövidesen kezdtem önállóan egyszerűbb esztergályos munkákat végezni. Amit nem tudtam, abban segített a többi katona fiú. A legtöbbjük itt született, hozzám hasonló korú fiúk voltak, kik a fémszakmát mint inasok tanulták. Abban az időben a fiatal államban még nagyon kevesen tanultak középiskolában, a legtöbb itteni születésű szakmát tanult.

A hadiüzem Tel Aviv egyik külvároskájában Tel Baruchban volt, nagyon pozitív, jó atmosféra uralta a helyet. Igyekeztek az új bevándorlóknak segíteni és támogatni. Tulajdonképpen egy „nyitott” katonatábor volt, munkaidő után kimehettünk, és aki a környéken lakott, ha nem volt őrségre beosztva, aludhatott otthon. Minthogy civil szakmunkások is dolgoztak, reggel és este a tábornak a teherautóján lehetett Tel Avivba közlekedni.

Aztán átköltöztünk Tel Aviv mellett egy lakásnak átalakított raktárházba, egy kiszáradt narancsosba. Sok pénzért szereztük meg a lakásjogot és hosszú ideig törlesztettük az árat nagy megerőltetéssel. Közel négy évig laktunk ott villany és egyéb városi szolgáltatások nélkül...

A két és fél éves katonaszolgálat második felében már ebben a raktárházban laktunk, mely nem messze volt a katona tábortól. A körülmények nagyon primitívek voltak. – Kárpótolt a tény, hogy legalább együtt vagyunk Esztivel ketten – habár teljesen idegen, ismeretlen környezetben. Aztán beiratkoztam egy levelezőkurzusra fémtechnológiát tanulni. Esténként lámpa fényénél tanultam.

Miután leszereltem és elhelyezkedtem mint esztergályos, jól kerestem, volt már kezdeti elméleti tudásom is. Eszti ismét varrásban dolgozott Tel Avivban, később a T. Mancinál kitanulta az óra alkatrészek katalogizálását és árusítását.

1955 tavaszán traktorok kezdtek dolgozni a környékünkön, egy népi lakónegyed építése kezdődött az állam támogatásával. Leszerelésem után rögtön kezdtünk összekötetést keresni, hogy feliratkozzunk a lakásvásárlási jogra. Gyűjtöttünk fillért fillérre, annak érdekében, hogy meg tudjunk vásárolni egy ötven négyzetméteres kétszobás lakást az új negyedben. A volt narancsos a Ramat Aviv nevet nyerte el.

1956 tavaszán beköltöztünk új lakásunkba a Hártgláss utcába. Kétségtelenül ez volt az első legboldogabb napunk az országban! Ebbe a lakásba lakunk hosszabb megszakításokkal máig is, átépített és megnagyobbított formájában.

Az idő perog, már 25 évesek vagyunk, tapossuk az élet felsőiskoláját... és fokozatosan tapasztalunk és felvilágosodunk: hogyan kell szerezni bank kölcsönt a lakásvásárlására, garanciát kapni, összekötetéseket szerezni és jobban helyezkedni az életben.

Aztán megpályázok a munkaügyi minisztériumban egy fémipari oktató állást és felvesznek. Ebből a munkakörből negyven éven keresztül fejlődött a tudásom és a szerény pedagógus „karrierem”, de erre egyáltalán nem vagyok büszke és a következőkben őszintén leírom, hogy miért...

A tanítási munkakört úgy kezdtem, mint leszerelt katonáknak szakmai átképző oktatója, és rövidesen rábízta elméleti tanítást is –, utána egy tanonciskola igazgatását, utána középiskolai technológiai oktatást és vezetést –, utána technológiai tanfelügyelő beosztást. – Dacára állandó előmenetelemnek a munkámban, mindig úgy véltem, hogy ez egy „normális” nyugati államban nem történhetett volna meg. Egyetemi végzettség nélkül nem lenne szabad pedagógussá válni. – Ez egy israeli korkép volt, mert képzett szakemberek hiányában mindenki bekerülhetett felelősségteljes pozíciókba, ha nem is volt meg rá a formális képzettsége.

Igaz, hogy a magam részéről megtettem mindent, hogy bepótoljam hiányos iskolázottságomat. Hosszú éveken keresztül tanultam esti kurzusokon technológiát, pedagógiát, és az idő folyamán megszereztem az összes, a tanításhoz szükséges hivatalos oklevelet. Évtizedeken keresztül, a napi munka után, otthon a magam szorgalmából dolgoztam privát időmben, terveztem tanterveket és modernizáltam az iskolák tananyagát.

És mégis mindig zavart az a tudat, hogy ez nem az igazi, és hiányzik az iskolázottságomban az alap!

Állandóan kételkedtem munkámnak erkölcsi és etikai jogában családom és baráti körünkhöz, de főképpen magammal szemben voltam kritikus és szerettem volna egyszerűen kitörölni a múltamból és az öntudatomból azt a négy elpocséklott évet 14-től 18 éves koromig, mikor nem tanultam!

Ez a rossz érzés végigkíséri hosszú munkásságom éveit, és sokban zavar és gátol az élet menetében, egészen a nyugdíjazásomig.

Rövid hónapokkal az új lakásba költözés után levél jön aputól, hogy megkapták a kivándorlási engedélyt és rövidesen megérkeznek Israelbe. Vegyes érzelmekkel fogadtuk a hírt. – Miért? Régebben, mikor kezdett szó lenni idejövételükről, írtam apunak, hogy előbb látogasson ő egyedül ide, mielőtt elhatározzák magukat a döntő lépésre, mert erős kétségeim voltak főképpen Piri itteni beilleszkedése iránt. Azonkívül még alig „vettünk lélegzetet” a lakástranzakció után és ismét egy új helyzet kibontakozása előtt álltunk.

Az apura várakozás napjaiban sokszor emlékeztem vissza ismét a németországi traumatikus találkozásunkra a felszabadulás után és elhatároztam, hogy ez alkalommal el fogok mindent követni, hogy jobban sikerüljön az új kezdet közöttünk Israelben és szeretetteljes legyen a fogadtatás.

Érkezésük napján Haifára utazunk, a hajó már kikötött a parthoz, de még senki nem jöhet le. Valahogyan a feljáróhidhoz lopódzok és észrevétlenül besodródok a hajóra. Bent magyarországi bevándorlók között találok magamat. Fordulok ehhez, ahhoz, talán ismerik aput, és egy asszony tényleg útbaigazít, mondván, hogy ismeri őket, itt vannak és „az anyuka nehéz

fogfájással küszködik a kabinjában”. – Mintha jeges vízzel öntenének le, hirtelen rádöbbenek, hogy én nem csak az apámmal találkozok percekben belül, hanem vele van Piri is, akiről tudat alatt nem is akartam tudomást venni. – Kétségtelen, hogy apám el fogja várni a szerető fogadtatást Piri irányában is! – Hirtelen éreztem, hogy belémfagy a tervezett érzelmek nyilvánítása, és mikor valóban meglátom apámat a lépcsősoron és ő megint sírva fakad engem felismerve, én megint csak állok érzéketlenül és magamban megállapítva, hogy az elmúlt nyolc év alatt apám sokat változott. – Apu, miután magához tért a meghatottságtól és a meglepetéstől, mert nem számított arra, hogy még a hajón fogunk találkozni, rögtön ajánlja, hogy megyünk Pirihez a kabinba, ki tényleg nehéz fogfájással küszködik. Nem volt mit válaszolnom és indultunk a jelzett kabin felé...

Mi nem volt itt rendben? mit képzeltem? talán, hogy leülünk helyben az egyik padra és csak ketten egyedül elmeséljük egymásnak mi történt a hosszú nyolc év alatt? – Vagy talán reméltem, hogy Apu kérni fogja mindenekelőtt megismerni Esztit? (Aki közben a hajó mellett állt és fogalma sem volt, hogy hova tűntem el.) – Talán szerettem volna, hogy apám először is megértse, hogy mi itt mennyi nehézségen mentünk keresztül az elmúlt nyolc év alatt és még nem is nagyon illeszkedtünk be az itteni életbe? Talán azt reméltem, hogy most ő azonnal felejtse el az elmúlt éveik félelmét a kommunista államban és ne vegyen tudomást a várható gondokról, amik rászakadnak hatvan éves korában. Megérkezni idegen országba egy új élet elkezdése előtt tíz évvel fiatalabb feleségével, aki a saját mentális világában azt reméli, hogy itt egy „kis Budapestet” talál majd! Egyszóval én akartam támaszt nyerni megérkezésével és ismét nem voltam lelkiileg elég erős arra, hogy én legyek a támasz-adó!

A valóságban tudatában voltam, hogy új és nem egyszerű szituáció előtt állunk mind a négyen. Úgy láttam, hogy Apu megöregedett és elnehezedett és aggódva néztem a jövőbe. Hogyan fognak itt Pirivel beilleszkedni és mennyiben fog ideérkezésükkel a mi kettőnk életmenete megváltozni?

Apu feliratkozott bentlakásos héber nyelv kurzusra a távoli Natanja városkában. Piri egy iparművészeti üzemben helyezkedett el. Később apu szerzett magának félnapos tisztviselő munkát. Sok-sok mentális nehézséggel, de nagy akarattal kezdenek kiegyensúlyozott életet teremteni. Apu szótlanul szorgalmasan, Piri apellálva, de valahogy mégis mindketten beilleszkednek az israeli valóságba.

„Arany”-os történet.

Miután apu megnyitotta az óra-ékszer üzletet Pesten, megjelent V. Klári, apu volt sógornője, az Ukrajnában elpusztult Imre felesége. A sógornőt és kislányát megmentette egy M. Albi nevű orvos katonatiszt. – Miskolcra a gettósítás előtt Pestre vitte őket. A háború végén Klári családot alapított Albival, aki örökbe is fogadta kislányát, Marikát.

Nem tudom, hogyan került Klári tudomására a kiásott arany története Miskolcon, ő mindenestre felvetette a kérdést, hogy vajon miért nem jutott kislányának, Marikának a Grünwald fivérek kiásott vagyonából egy rész?

Apu elutasította Klári kérdését, avagy követelését azzal, hogy mikor a Grünwald nagymama egyedül maradt Miskolcon, Klári, mint ott lakó menyje, nem törődött a mamával és ezért nekünk kellett anyámmal Miskolcra költözni. – Ez így volt igaz.

A messzi távlatból nézve apunak erkölcsileg igaza volt, de talán jogilag problematikusabb lett volna a kérdés.

Aztán Klári (látszólag) lemondott a témáról és kiépített egy félig rokoni, félig baráti kapcsolatot apuval.

A későbbi események aztán bebizonyították, hogy Klári még sem mondott le, csak leste a kellő alkalmat...

Az Albi és Klári házaspár által kiépített kapcsolat Pirinek tetszett, mert imponált neki az igen jó fellépésű orvos társasága. Passzolt az egyéniségéhez ez a két ember.

M. Albinak privát szanatóriuma volt az Andrássy út mellett, azonkívül voltak különféle kapcsolatai a hatóságokkal, és a megszálló oroszokkal, egyszóval ismerte a „dörgést” a háború utáni rezsimben.

Mikor apu elhatározta, hogy megesküszik polgárilag Pirivel, Albi „intézkedett” a polgármesteri hivatalban és tanúk szerzésében. Ugyanis szükséges volt tanú az Édesanyám elhalálozásáról, különben hosszú ideig tartó procedura lett volna bebizonyítani, hogy anyám eltűnt az élők sorából a sok százezer elgázosított magyarországi zsidóval együtt. Minthogy ilyen tanú nem létezhetett, mert a gázkamrákból nem maradhattak meg tanúk, Albi szerzett két „tanút”, akik együtt lettek volna egy lágerban anyámmal, aki ott a szemük láttára flekktífuszban meghalt....

Tény, hogy édesanyám elpusztult, és tény, hogy Albi értett a problematikus ügyek intézéséhez. Azonkívül gondolom, hogy Piri sürgette is az esküvőt...

Aztán végrejött a polgári házassági aktus és utána Klári meghívta aput és Pirit ebédre, és apu megkért, hogy vegyek én is részt az ebéden. – Eleget tettem kérésének... ott voltam!

Apu mielőtt megesküdött Pirivel, tudomásomra juttatta, hogy a vagyonnak, amit Miskolcon kiástunk, a fele értéke engem illet és miután kikerülök Israelbe, ő meg fogja találni a módját arra, hogy eljuttassa az értéket a részemre.

Közben még egy esemény történt. – Apu társas viszonyt alakított F. Mancival és férjével, Te. Imrével és megvettek egy patinás ékszerüzletet a körúton. – Javára írható Pirinek csak a „történelmi igazság kedvéért”, hogy ő ellenezte a tervet, mert mint akkori kommunista párttag, tanulta és megértette, hogy előbb-utóbb államosítva lesznek az üzletek.

A társulási megegyezés keretében az lett tervezve titokban, hogy a társak fokozatosan kijuttatnak Israelbe pénzürtéket az üzletből és apu közben a saját tőkéjéből fogja „fedezni” a hiányt. Az így kiküldött érték fele az enyém, azaz a miénk lesz, miután a két társ felszámolja az üzletet és együtt kijönnek Israelbe és folytatják majd a társas viszonyt.

Azonban rövid hetek után, miután disszidáltam, a politikai helyzet erősen megváltozott Magyarországon és a társak egyik napról a másikra bejelentették apunak, hogy ők elhagyják az üzletet, és az országot, kivonják az értékeiket az üzletből és ha apu akarja, fedezze le őket a saját értékeiből, vagy zárja be az üzletet. – Apu rájött, hogy ki lett játszva és a társak nem teljesítik a titkos szóbeli megegyezést. Az üzlet bezárása veszélyes lett volna, mert a gazdasági rendőrség aput a társai disszidálásának támogatásával gyanúsította volna.

Apu Pesten ragadt a nagy üzlettel a társak nélkül, és csak a saját pénze maradt befektetve az üzletbe.

A társak, miután Tel Avivba érkeztek, közölték velem, hogy nem veszik számításba az apámmal Pesten megbeszélt egyezményt, mert az ő pénzük nagyrésze szintén „elúszott”...

Körülbelül párhuzamos időben belépett Klári a „játékba” Pesten. – Mikor apu elmesélte nekik, hogy én már Israelben vagyok, férje M. doktor megkérdezte, vajon akar-e számomra kiküldeni pénzt? Mivel apu látta, hogy a tervezett társulás felbomlott, megragadta M. doktor ajánlatát.

Rövidesen értesítést kaptam aputól, hogy egy bizonyos new yorki bankhoz pénzüsszeg fog érkezni M. doktor közvetítésével.

Egy pár hónap elteltével kiderült, hogy M. doktor kicsalta a pénzt aputól és állítólag épített belőle egy villát a Rózsadombon. – Hogyan jöttünk rá? Egy tel avivi ügyvédnek átadtam az ügyet, aki kitudakolta a pesti israeli követségen keresztül. Ott már ismerték M. Albi többoldalú tevékenységeit. – Azonkívül az ügyvéd felvilágosított, hogy az amerikai banktörvények nem is engedélyeztek volna idegen és nem ott élő állampolgár nevére számlát nyitni.

Nyolc év elteltével apu és Piri Israelbe érkeztek. – Első este mindezek az események át lettek beszélve. Ráadásul mesélték apuék, hogy Albi még kétszer megzsarolta őket Pesten. Először felkereste Pirit az irodában és kérte, hogy segítse ki kölcsönrel, mert különben helyben öngyilkos lesz, és e határozott szándékát bizonyítva egy színházias pózzal kivett a zsebéből egy revolvert...

Másodszor, megfenyegette Pirit, hogy besúgja valuta kicsempészésért aput, ha nem kap tőlük még pénzt...

Aztán Piri még hozzáfűzte, hogy nekik maradt azért egy kevés pénzük, dacára, hogy kétszer is ki lettek játszva. Az értékek meg fognak érkezni Israelbe, de az én részem a kiásott Grünwald vagyonból elveszett, mert M. doktornak lett átadva...

A pénz, ami megmaradt, apámnak hatvan éves korában az új élet kezdéséhez Israelben tényleg nagyon kevés volt, csupán egy kicsi egyszobás, kulcspénzes garsonlakásra telt.

Én azonban soha nem tudtam elfelejteni Pirinek azt a „kinyilatkoztatását”, hogy az eltűnt pénzek az én részemet képviselték volna a Grünwald értékekből.

Máig is úgy hiszem, – talán úgy is akarom hinni, hogy aput, Piri segítségével hálózta be M. doktor, mert Pirinek imponált a „non chalant” stílusú Albi egyénisége. – Egy hollywoodi filmsztár típus volt.

Piri több éve már nincs az élők sorában.

Holtáig őrzött egy banksafe-ben egy igen kicsi megmaradt részt a volt Grünwald ékszerekből, állítva, hogy ez apuval közösen szerzett ékszer volt.

Ez nem volt igaz, én felismertem a legtöbb tárgyat a banksafe-ben, miket saját kezemmel kaptam ki a sárból 1945-ben az Ilona utcai pincében Miskolcon!

Úgy éreztem, hogy ezek a tárgyak bizonyos fokig a passzív okozói családunk tragédiájának, hiszen ha nem kellett volna vigyázni a miskolci aranyra, nem költöztünk volna oda 1943-ban és talán nem deportáltak volna minket és talán anyám életben marad?

Piri halálával elhatározom, hogy e családi emlékeket elosztom Rafi és Drorit között, de előbb belevésetem héberül:

לזכר אימי ומשפחתי שנספו בשואה

(a Holocaustban elpusztult Anyám és családom emlékére)

Úgy gondolom, hogy van ebben az aktusban meggondolandó figyelmeztetés is **az aranyról és őrzéséről?!**

Rafi és Drorit

Történetünk a hatvanas évek idejében folytatódik.

A kedves olvasó ne lélegezzon fel és ne örüljön előre, mert még nem minden egyszerű és vidám. A mi hatvanas éveink nem a „Beatles”-ről, nem „Elvis Presley”-ről vagy a virágfiatalságról és a szabadszerelemről szólnak, mert minderről mi akkor alig hallottunk valamit, és nem is volt időnk törődni vele, dacára, hogy a nyugati világban ezzel foglalkozott a fiatalság – de nem nálunk...

Eszteinek mindig az volt a terve, hogy csak lakás után lesznek gyerekek!

1958 március 3-án megszületett Rafi.

Igen boldogok voltunk a kis Rafival, de nagyon aggódó szülők voltunk.

Az ország tíz aránylag legcsöndesebb korszakának az éveiben voltunk. 1958 a színáji háború és 1967 a hatnapos háború között. E periódusban a lakosság nagy része szerény, rendes lakásokhoz jutott, lendületes építkezés folyt az országban és lassan emelkedett az életszínvonal. Hozzájutottunk az akkori időben még luxusnak számító tárgyakhoz. – Bevezettünk gáztűzhelyet a kellemetlen szagú نفت főzők helyett, beszereztünk villanyjégszekrényt a napi jégtömbvásárlás helyett. Néha jutott egy kis mozi-színház kultúrára is. Rendeltünk telefont a lakásba, melynek a beszerelésére több mint két évet kellett várni. A csúcspont abban az időben egy használt 8-10 éves autó vásárlása volt.

Hat évvel később 1964-ben megszületett Drorit. Megint nagy boldogság, ezúttal a kislánnyal, de a túlzott aggodalom ezúttal is sokáig kísért.

Miért aggódtunk? Hogyan töltöttük be szülői feladatainkat?

Tartottunk attól és féltünk, hogy nem fog sikerülni mindig megteremteni gyermekeink elsőrendű szükségleteit és ez az érzés nyomasztóan hatott ránk. – Azonban, úgy látszik, hogy az élet folyása és a természet rendje mégis megoldott nálunk sok mindent jól, gyermekeink szépen fejlődtek és az „aktív szülői” periódus rengeteg örömmel és boldogsággal töltötte be életünket, dacára állandó aggodalmainknak.

Természetesen a külső társadalmi befolyás sokban meghatározta a szülői működést... Az életnívó akkor még nagyon alacsony volt az országban, alacsony fizetéséből éltünk és hozzá voltunk szokva egészen minimális standardokhoz.

– Akkor még a puritán önmeztartó „chaluci” (úttörő) kollektív sors elfogadása és etosza uralta és jellemezte az életünk menetét. Például egész természetes volt, hogy a legelemibb kisbaba felszerelést: babakocsit, járókát, stb. használtan és nem újonnan vásárolunk!

Azonban a felelősség és a „szülői egyedüllét”, az egészen kicsi családi kör érzete mégis sok nyugtalansággal töltött el minket és valószínűleg gátolt is egy kellemesebb és több nyugalmat és magabiztonságot sugárzó otthon atmoszférájának kialakításában.

A 25 évet tartó „aktív szülői” periódusunkban Rafi születésétől, 1958-tól kezdődően, Drorit bevonulásáig katonának 1982-ig, totális felelősségérzettel kísértük két gyermekünk cselekedeteit és tevékenységét. Mi ebben az fázisban 27-től 52 éves korunkat éltük – amely rendszerint a csúcsteljesítmények ideje minden szempontból az ember korában.

A gyerekek gondozása és ellátása és életük megszervezése főleg Esztire hárult és ez természetesen meggátolta őt az egyéni fejlődésben, és kibontakozásban. Igaz, hogy a hatvanas években még nem volt elterjedve Israelben a nők egyenjogú törtétese, de Esztinek ezt nem volt könnyű elfogadni!

Sok éven keresztül, mikor a gyerekek már nagyobbak lettek, Eszti eljárt dolgozni, de nem szerette a munkahelyét, mert nem volt ott semmiféle előrehaladás.

Sokszor voltak nevelési problémáink, főleg Rafival, ki nagyon élénk, huncut gyerek volt és serdülő korában hamarosan erős autonómiát követelt magának az akkori 70-es évek fogalmai szerint és sokszor nem tudtunk miként megbarátkozni a helyzettel...

Droritnak kissé más az alaptermészete, ő az önállóságát sokkal csendesebben szerezte meg magának és sokszor anélkül, hogy észleltük volna és mielőtt még megértettük volna, született aszertivitását kihasználva kész tények elé tudott állítani minket.

Csak a kilencvenes évek elején, mikor már Rafi és Drorit, mindketten megesküdték és életpárjukkal New Yorkban tanulnak és távol vannak tőlünk, kezdjük csak felfogni az elért eredményeiket látva, hogy e két fiatal gyermek-emberünk, kiknek a fejlődésére úgy-ahogy mégis csak befolyással voltunk, remek emberekké fejlődtek: kitartóak, tehetségesek, erkölcsösek minden téren és igen nagy szeretettel viselkednek irántunk.

Rafi és Drorit nagyon különböző természetűek, de igen erősen hasonlítanak egymásra, abban a közös törekvésben, hogy humánus emberként éljenek és hogy megőrizték a családi kapcsolatokat.

És ma, mikor mi a hetvenes élet-éveinket tapossuk és magunkkal kicsit számot vetünk és fellelevenítjük a múltunkat, a kezdeti igen szerény alapadottságainkat, mellyel mindketten szinte „beleestünk” az életbe, teljesen érthetetlennek tűnik, hogy honnan merítettük az erőt, a tudást(?), vagy hogy honnan vettük az ösztönöket családunk kiépítésére, – avagy ez a genum meg a természet vas-ereje, hogy két ilyen „szép” lelkületű és alkatú gyermekkel jutalmazott meg a sors?

1970 tavaszán Jom Acmaut napján (az israeli függetlenségi ünnepnap) meghalt Apám 71 éves korában. Mély gyásszal töltött el a tudat, hogy nincs már több lehetőség elhidegült viszonyunkon javítani.

Visszatekintés...

Röviddel beköltözésünk előtt egy új nagyobb lakásba, 1979-ben történt egy epizód az életemben, ami messzemenően befolyásolta életfelfogásomat és később erősen hatott további életirányunkra.

Elnyertem egy ösztöndíjat egy többhetes szakmai továbbképzésre Németországban.

Először harminc év után kaptam alkalmat újra az európai kontinensre lépni, az akkori Nyugat-Németországba érkezni.

Első eset volt, hogy megváltam szeretett családomtól hosszú hetek tartalmára.

Mi történt velem ott? Mit tett nekem ez a továbbképző látogatás a számunkra problematikus múltú Németországban?

Lassan rádöbbenem a hosszú ott-tartózkodás alatt, hogy a mi kis provinciális Israelünkkel szemben Németországban és Nyugat-Európában kiépült egy demokrációra alapozott, igen magas életnívójú életforma. – Ott tartózkodásom ideje alatt ráébredtem, hogy a mi kicsi Israel országunk sajnos az állandó háborúk miatt gazdasági hanyatlásban van és a vallási és a nemzeti fanatizmus nyomása alatt nem fejlődik a nyugati államokhoz hasonlóan!

Megértettem hirtelen, hogy a nyugat-európai államok sikeresen kihasználták az elmúlt harminc évet a háború után egy jól élő, jóléti állam megépítésére. – A „német precizitás” – (amit mi szeretünk lenézni és kicsit gyűlölni is, és egy kalap alá venni az antiszemitizmus megnyilvánulásával – melyre semmi logikus alap nincs!) – ennek az alaposságnak a segítségével építettek maguknak egy rendezett, nyugodt életformát!

Irgyelttem őket, és képtelenség volt nem elismerni a látott eredményeiket!

Sokat emésztett a kétkedés és a gyanú érzése, vajon nem estem-e csapdába és talán az igen kedves vendéglátások ott velem szemben hamisak? Talán el akarják felejtetni velünk szemben a múlt bűneit, – talán ki akarják a szívünkben törölni a múlt vész emlékeit, a Holocaust szörnyűségeit? Talán mindez piszkos manipuláció annak érdekében, hogy segítsünk nekik eltörölni sötét történelmi múltjukat?

Németországba érkezésem első napjaiban féltem, hogy hogyan fogok reagálni a német nyelv hallatára. Vajon a jellegzetes intonációja a német nyelvnek nem ébreszt-e fel bennem rettenetes emlékeket? – Visszaemlékeztem, hogy Rafi, mikor mint hátizsákos turista Németországba érkezett és meghallotta a nehéz hangzású német nyelvet, elhagyta a leggyorsabban, ahogy csak tehette, ezt az országot, mert „náci hangzásúnak” vélte hallani a beszédet! – Így jellemezte benyomását 17 éves korában. –

Esztí is erősen aggódott, hogyan fog rám hatni a németországi út és hogyan fogok elrendeződni ott egyedül?

Aztán rövid idő alatt tudtára ébredtem, hogy én tulajdonképpen szeretem a német nyelvet és értettem az okát: Hiszen ez az én eredeti anyanyelvem, vagy pontosabban Édesanyám nyelve! Elpusztult otthonunkban hat éves koromig ezen a nyelven beszéltek velem a szüleim. Édesanyám családjában ez volt a használatos nyelv, ez volt gyermekkorom nyelve, az első gyermekmeséket ezen a nyelven ismertem meg!

Csoportom résztvevői különböző városokban és munkahelyeken voltak elhelyezve Németországban, mert különböző szakmáink voltak, így ott-tartózkodásom legnagyobb részét egyedül töltöttem és információs utam különböző szakiskolákba, tanonciskolákba és hatalmas autó- és repülőgép-gyárakba vezetett.

Történt egy napon, hogy egy gimnáziumba kaptam meghívást, mely Hamburg város egyik középpolgári társadalmú külvárosában volt. A látogatás nem lett a szokásos formában előre letárgyalva, mint az ott szokás, hanem egy ismerős tanítónő közvetítésével spontán kerültem oda. – A szünetben az iskola történelem oktatásának a vezető tanárja kért megismerni, és rögtön felajánlotta nekem, hajlandó lennék-e aktívan részt venni az egyik osztály történelem óráján, ahol épp aznap a koncentrációs táborokról fognak tanulni a Holocaust tanterv keretében. – Nagy kíváncsisággal beleegyeztem.

Azonnal indultunk az osztályba és én eléggé felajzottan éreztem magamat.

Bemutattak a tanuló osztálynak (kb. 30-an, 16-17 éves fiúk-lányok ültek a padokban).

Kezdetben röviden elmondtam, hogy honnan jövök és ajánlottam, hogy kezdjük kérdésekkel az előadást: Rövidesen érzékeltem a tanulók kérdéseiből, hogy az osztály már tanult a Holocaustról és intelligens érdeklődést mutattak az anyag iránt. – És „tudtak” érzékeny kérdéseket is feltenni. Például: „Gyűlöli-e ön a német népet? Hogyan történt, hogy magyarországi gyerek létre Auschwitzba deportálták? Hogyan zajlott az élet a lágerekben? Mi történt a szülőkkel, rokonsággal? Étel, orvos volt?”

Ezek a fiatalok olyan erősen érdeklődtek, hogy az óra végét jelző csöngetés után sem akarták abbahagyni a találkozást, és folytatták a kérdéseiket még és még!

A német technológiai iskolák tantervei igen pozitív benyomásokkal töltötték el.

A technológia oktatása mély humánus és demokrata szellemű neveléssel van összefonva. Modern didaktikus modellek segítségével, felelősségre és önálló tanulásra nevelik az ifjúságot. Hasonló tanulási és nevelési modellekről mi az országunkban egyenlőre csak álmodozunk! –

Találkoztam például mérnök emberekkel, kik a leggyöngébb osztályokban tanítanak technológiát vagy matematikát. A tananyagot gondosan előkészítik a legnagyobb komolysággal és a legnagyobb tiszteletet mutatják ki gyöngye felfogású tanítványaik iránt.

Sajnos arra a konklúzióra jutottam, hogy nálunk a pedagógia anachronistikus, régimódi és erőszakos jellegű mederbe van akadva.

Visszatérésem után Németországból próbáltam meghonosítani egy pár ötletet, melyeket ott megismertem. El is nyertem egy kevés támogatást ez irányba a feletteseimtől, de végső fokon nem sikerült semmit sem komolyan megvalósítani, mert az állandó ideges és a kiegyensúlyozatlan atmoszféra az országban, és ebből kifolyólag természetesen az iskolákban is, nem megfelelő talaj hosszútávú revízióknak a kibontakozására.

Nem volt könnyű számomra több mint két hónapot idegenben élni, eléggé nehezen viseltem el az egyedüllétet, vágytam erősen a családom, az otthonom után, de ezzel párhuzamosan nem tagadom, hogy sokszor úgy éreztem, hogy mentálisan kicsit az idegen Európához is tartozom.

A legnehezebb volt a hétvégeken egyedül. Rendszerint sétáltam hosszában-széltében Hamburg városában. Egy gyönyörű város a hatalmas Álster tóval a közepén és a nagy tengeri kikötővel az Elba folyóra.

Szerencsémre Hamburgba érkezésem idején egy israeli német kolléga tanárnő ott tartózkodott, éppen látogatóban a családjánál. –

Roswitha Gronich bemutatott a volt tanárjának a hamburgi pedagógiai akadémiáról.

Hildebrandt úr egy idősebb ember, a názi uralom előtt szociáldemokrata volt és garantáltan nem volt názi a háború alatt sem. Feleségével meghívtak néha a lakásukra vagy hétvégi kirándulásokra. – Egyik hétvégi kirándulást Lühneburg környékére tervezték velem, egybekötve ottani barátaik meghívásának is eleget tenni. Ezen a kiránduláson történt valami, amit úgy mesélek, hogy:

Vasárnapi látogatás Hildebrandt tanár úrral és feleségével Lipke úr házában

Vasárnap reggel megjelenek kitűzött időben Hildebrandtéknak lakásában és indulunk a gépkocsijukon Lühneburg irányába, ahol egy baráti házaspárjuk lakik. Az ottani háziasszony kapcsán van a baráti viszony, ugyanis ő is tanítványa volt Hildebrandtnak, mielőtt nyugdíjba vonult. – Természetesen az én jövetelem is, mint egy Izraelből érkezett látogató vendég, előre be lett jelente.

Az utunk a festői Lühneburg városkán vitt át, ahol megálltunk rövid turisztikai nézelődésre. Bementük a patinás, a középkor idején épített városházba és Hildebrandt tanár úr szakmai szokásához híven részletes történelmi, gazdasági földrajzi áttekintést nyújtott számomra a hely és környéke jelentőségeiről. Gazdag és pontos német nyelvű beszédét élvezet volt hallgatni, habár sokszor nehéz és fárasztó volt számomra.

Aztán folytatván az utazást és közeledve a vendéglátók házához, hirtelen Hildebrandt hozzám fordulva a következő meglepetéssel szolgál, mondván:

Ő úgy gondolja, hogy helyes lesz engem megkímélni kellemetlen érzelmektől és ezért tudtomra akarja adni, hogy a vendéglátó férfi – Lipke úr, a háború idejében a „Nacionál szocialista” pártban volt! De, fűzte rögtön hozzá, politikai meggyőződését abszolút revidiálta, azonkívül valószínűleg nem is követett el valami terhelőt, mivel a háború idején Portugáliában volt testnevelési tanár!

Az első pillanatokban szinte nem is fogtam fel Hildebrandt közlésének jelentőségét, azután meg gondolkodtam ültömben, hogy most mit kellene csinálnom? – Vajon kérjem, hogy forduljunk vissza, avagy nézzek szembe a látogatással, vagy szálljak ki az autóból, avagy könyveljem el magamban, mint még egy németországi tapasztalatot?

Hallgatag töprengésemnek véget vetett megérkezésünk egy gyönyörű falusi villa elé Schernbackba. – Egy magas, jó megjelenésű, sportosan elegáns, kék szemű férfi (gondolatban elképzelem, hogy csak az SS ruha hiányzik róla) mellette a sokkal fiatalabb feleségével jönnek elénk. A férfi széles mosollyal igen lovagiasan kinyitja a kocsit ajtaját és nagy udvariasan köszönt és már szinte gyanús tisztelettel beinvitálnak és fogadnak.

Aztán ebéd következik, különleges borokkal, minden a legprecízebb vendégfogadó szertartás szerint.

A beszélgetés információs jellegű, de érintünk politikát is – a periódus egybeesik Begin miniszterelnök és Szadat egyiptomi elnök Camp David-ben folytatott tárgyalásaival.

Lipke erősen Begin mellett áll, „nem szabad engedni az egyiptomiak javára, Israelnek erőt kell statuálni” – így vélekedik Lipke úr.

Aztán kérdésekre Lipke hollétéről és tevékenységéről a háborúban – kitérő válaszokat kaptam.

Aztán megmutatták nekem a környéket és ott kértem fényképeket csinálni a vendéglátókról is.

Vegyes érzelmekkel gondoltam át e napot, – hazatérésem után elmentem az israeli rendőrségre Tel Avivba és tanúvallomást nyújtottam be Lipke ellen. Tudtam nevét, lakhelyét és megvolt a fényképe... de semmi több!

Egy pár hét múlván közölték a rendőrségtől, hogy nem találtak semmi adatot Lipkéről.

– Elfogadtam a rendőrnnyomozó ajánlatát és beleegyeztem az akta lezárásába...

Berlin volt németországi utam utolsó állomása. Berlint akkor még fal választott ketté. Az első órákban feliratkoztam egy csoportos kirándulásra, de csak a nyugati városrészt, mert izraeli útlevéllel nem volt biztonságos Kelet-Berlinbe utazni. Az útvonal-programban szerepelt a német Parlament, a „Reichstag” megtekintése is.

Igen erősen fölzaklatott az impozáns épület látványa!

Szembe találva magamat ezzel a hatalmas, híres és hírhedt épülettel, úgy éreztem magam, mint akit elkábítottak. – Szinte földbe gyökerezve álltam szemben a magas, széles bejárat előtt, képzeletemben a szemem előtt visszajátszódtak a régi náci propagandafilmek képei és látni véltem a menetelő náci parádét, Hitlerrel az élén.

Szemben a hatalmas pázsitos téren ezrek felsorakozva, a hírhedt S.A. és S.S. egyenruhákban és marsolnak a melódias názi indulók ütemére és üvöltenek és szítanak a zsidók ellen. Hatalmas piros horogkeresztes lobogók alatt vonul a tömeg, horogkeresztes karszalag és halálfej jelvény „díszíti” az egyenruhákat...

Itt, pont e helyen szónokoltak, uszítottak, ordították gyűlöletük jelszavait, a „végső megoldás” gondolatának a jegyében – és a tömeg válaszolt: „HALÁL A ZSIDÓKRA!”- „Ein Volk, Ein Reich, Ein Führer!” – Mindez itt történt, ahol a lábaim taposnak!

Lelkem telve a bosszúállás kéjes érzésével: – végre – mégis megtörténik, ami szinte felfoghatatlan: pont itt sétálok félelem nélkül, ahol a halál féktelen urai uralkodtak!

Régen, valahol ebben a városban lakott Chani nagynénim a családjával 1938-ig – (kiket valóban nem is ismertem). Nem tudom hol laktak, nem ismerem a régi címüket, de ha tudnám, most odamennék megkeresni a helyet.... ott talán érzékelhetném még erősebben az ő akkori szörnyű félelmeiket és szenvedéseiket, amelyeket akkor itt átéltek...

Bent a Reichstag épületében, egy állandó jellegű történelmi kiállításra hívták fel a figyelmünket – Németország történelmi felvázolása az utolsó 200 évben.

A kiállítás keretében bemutatták a náciizmust autentikus ábrázolásban képekben, filmen, régi újságokban. – Ott találkoztam újból a zsidóellenes lázító dokumentumokkal – melyeket nálunk a Holocaust évforduló emléknapiján sokszor közvetítenek a televízióban. – Megdöbbenett az a következetes bátorság, mellyel bemutatták Németország szívében, Berlin város központjában Hitler és a náciizmus cselekedeteit – Fantasztikusnak találtam!

Elhatároztam, hogy másnap visszajövök egyedül, és akkor már az útitársaság gátlástalan időbeosztása nélkül, ismét még hosszú órákat töltöttem ott el. Vasárnap volt, munkaszünet és a kiállítás telve volt látogatókkal, főleg fiatal és középkorú németek, néha fiatal családok, érdeklődéssel nézelődnek, nagyon csöndesek, hosszasan ülnek a képernyők előtt, – hallgatás, egy hangos szó sem hallatszik... úgy vélem (vagy csak képzelődök?), hogy egy kicsit lesütik a szemeiket.

Aztán kint a közelben az akkori híres vaslépcsők, onnan be lehet látni a hatalmas Brandenburg Kaput és térségét. Ott van a határ. Orosz fal, drótkerítés, tankcsapdák, esetleges nyugati páncélos támadást gátolva. (Vajon ez tényleg megtörténhet?)

Ez az egész kép, akkor úgy tűnt nekem, mint egy óriási jelképes pofon a volt német nacionalista büszkeség arculatára.

Aztán folytatnom kell, kicsit mint egy megszállott, autóbusszal a Wannsee kastélyhoz a szép tó partján. Látnom kell a kívülről aránylag szerény kinézésű kastélyt, ahol meg lett pecsételve az európai zsidóság sorsa. –

Akkor még csak egy kis tábla jelezte a bejárat falán, hogy itt határozták el a názi vezetők a „**Végső megoldást**”. – Ma emlékmúzeumnak van berendezve.

***Haus der Wannsee-Konferenz
Gedenk- und Bildungsstätte***

Itthon megpróbáltam mindazt elmesélni, amit láttam és tapasztaltam Németországban.

A család, barátok, az ismerősök úgy vélték, hogy egy kicsit meghibbantam ott a látogatás során.

Esztí nekem szögezte a kérdést: „megölték az Édesanyádat, hogy tudsz nekik megbocsájtani?!”

Azt válaszoltam, hogy én nem bocsájtottam meg a háborús generációnak, de meg kell értenünk, hogy az új német generáció egy demokrata és felvilágosodott országot épített magának. Ezt nem kellemes nekünk elfogadni és elismerni, de a tényeket tudomásul kell venni!

Azóta sokszor látogatunk Európába és Németországba is.

* * *

„Ennek nincs vége. Nem lesz vége sohasem”

Ezekkel a borúlátó szavakkal zárul Günter Grass a híres és problematikus múltú német író 2002-ben megjelent „RÁKLÉPÉSBEN” című könyve, a neonáci veszélyre utalva.

Berlin központjában 2004-ben avattak fel egy gigantikus emlékművet, az európai zsidók megsemmisítésére emlékeztetve.

E emlékmű létezése a Holocaust volt fellegvárában, talán mégis jogot ad a **reményre** Günter Grass borúlátásával szemben.

* * *

Epilógus

Ma már a 21. században élünk, hetedik évtizedét életünknek. Gyermekeink, Rafi és Drorit már a saját gyermekeik szülei.

A két fiatal család a négy unokával a közelünkben élnek és laknak, de nemcsak geográfiai közelségben, hanem, ami mindennél fontosabb, érzelmi közelségben is.

Az utolsó években sokszor látogatunk Budapestre Esztivel, mely nem vonz, de mégis hív az emlékeibe. Olyankor ismételten megállok a volt szállodaépület mellett és felnézek a házra és mindig bátorságot akarok magamon venni, hogy egyszer talán még utoljára bekukucskáljak gyermekkorom 507-es szobájába.

Ez évben elhatároztam, hogy ezt megteszem.

Előkészítettem a zsebembe néhány dollárt hálapénznek, ha megállítana valaki utamban a folyosón. Erős elhatározással felmentem az ötödik emeletre, aztán úgy, mint az első alkalomkor **jobbra fordulok, aztán balra és megint jobbra** és zavartalanul a folyosó végéig érek – ezúttal nem állja senki az utamat.

Az 507-es szoba le lett bontva az általános tatarozás keretében, egyszerűen eltűnt, nincs többé. –

Nagy megkönnyebbülést érzek...

VÉGE

Képek

Édesanyám szülei

**A Grünwald család, Miskolc 1936.
Bandi, Jóska, Imre, Anyám, Apám, Márton
Nagymama, Henrik, Nagypapa**

Anyám – Blum Franciska

**Apám és én a háború végén
1945 május.**

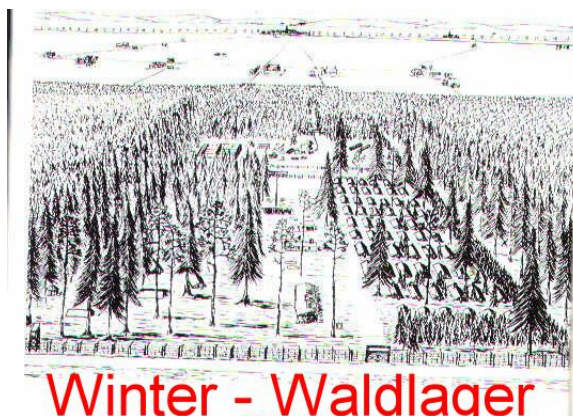

Entlausung vor einem Schwedenzelt (19-20)

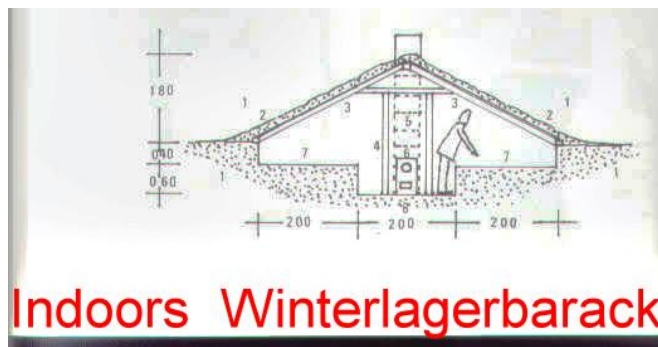
Anti louse in Waldlager

Name	Geb.-Zeit	Geburts-Ort	Stand
Hemik Grünwald 79281	11 3 26		Jude
24. Juli 1944			
Allach			

Original Haftling Card from Allach
with "false" birth dat
11/3/1926 instead 1931

Winter - Waldlager

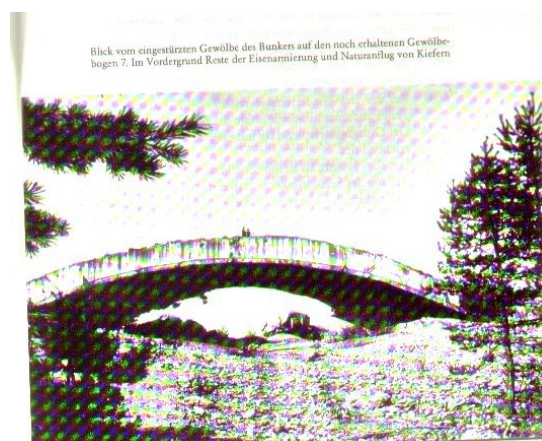

Indoors Winterlagerbarack

Hauptbaustelle

Hauptbaustelle - Muhldorf

A megmaradt beton ív alatt és felett

Látogatás Mühldorfban 1996-ban:

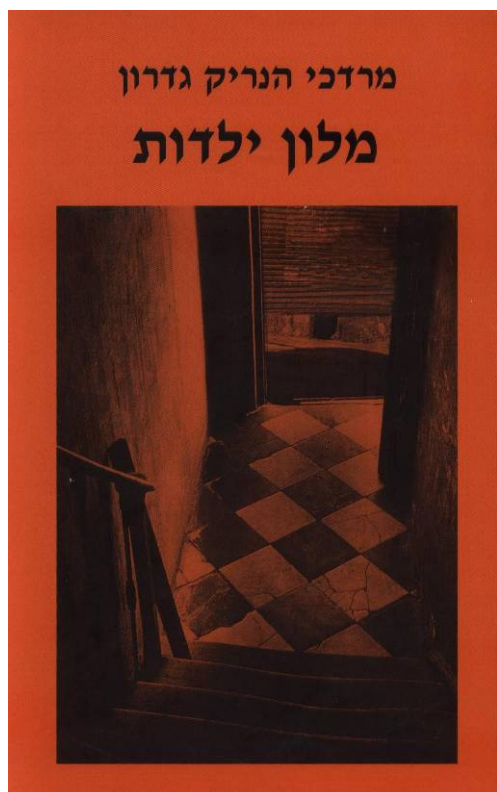
Muhldorf קבר אחים

Emléktemető Mühldorf városban – A tömegsír

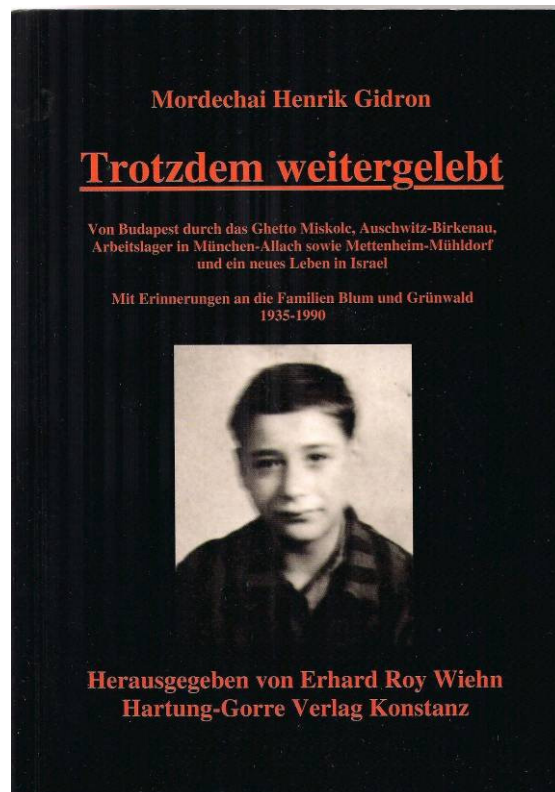

Családunk 65 év után, 2007-ben
Julián 16 éves, Rafi, Drorit és a kis Hadar 2 éves,
Eszter, Mordechai,
Lior 12 éves, Roni 8 éves.

Héber nyelven megjelent 2007-ben

Német nyelven megjelent 2005-ben

Vége a képsorozatnak